

Valter Lang

MUINASMAASTIKE AVASTAMINE

Essee mineviku tõlgendamise ja ühiskondlikust tellimusest¹

„„Kes valitseb minevikku,“ kõlas Partei loosung, „see valitseb tulevikku; kes valitseb olevikku, see valitseb minevikku””

George Orwell, 1984.

(Loomingu Raamatukogu, 48–51; Tallinn, 1990: 27.)

Sissejuhatus

Sellest, et tänane sotsiaalne reaalsus mõjutab uurijate loodavat pilti minevikust, on eriti Lääne teoreetilises arheoloogias ja ajalooteaduses palju kirjutatud. Seesuguste mõtteavalduste üheks ideoloogiliseks taustaks on 1920. aastatel kujunenud Frankfurti koolkond ja sellest lähtuv nn kriitiline teooria, mille järgi igasugune teadmine on ajalooliselt määratletud, kuigi tõeni võib kriitilist lähenemisviisi kasutades jõuda ka sotsiaalsetest huvidest sõltumata (vt nt Leone jt 1987; Hodder 1991: 174 jj). Arheoloogiasse toodi vastav mõtteviis varasemast jõulisemalt eeskätt Mark Leone poolt 1980. aastatel; tema järgi on minevikutõlgendustel kalduvus muutuda ideoloogiaks, kuivõrd need lähtuvad alati klassihuvidest. Seost tänapäeva ja mineviku vahel ei saavat ette kujutada selliselt, nagu kasvaks esimene välja teisest, vaid pigem nii, et esimene kujundab teist (Leone 1982: 182). Järgnes terve rida analüüse selle kohta, kuidas näiteks arheoloogiat rahastavad organisatsioonid (riiklikud ja privaatsed) suunavad teaduse arengut selekteeriva finantseerimise kaudu, kuidas arheoloogilised tõlgendused ja populariseerimine kajastavad ühiskonnas domineerivate rühmade ideoloogiat, kuidas uurija soolised eelarvamused mõjutavad tema minevikutõlgendusi või kuidas isegi arheoloogiliste faktide loomine on seotud uurija tausta ja eelarvamustega (vt Hodder 1991: 176 jj; Trigger 1989: 345 ja neis osundatud kirjandus). Uurijates on süvenenud veendumus, et arheoloogilisi tõlgendusi tuleb vaadelda nende sotsiaalses, poliitilises ja ajaloolises kontekstis ning et arheoloogid peavad arvesse võtma, kuidas ühiskonnad või nende dominantrühmad kujundavad tõlgendust omaenda huvides (Trigger 1989: 345).

Eesti arheoloogias on vaadeldavat küsimusteringi lahanud põhjalikumalt Priit Ligi (1994a; 1995). Tema arusaama järgi põhines Eesti muinasühiskonna käsitlus ka veel 20. saj lõpul vanal rahvusromantilisel ajalookujutlusel, mille juured ulatusid rahvuslikku ärkamisaega, mis kujunes teaduslikuks käsitlusviisiks kahe maailmasõja vahelisel perioodil ning elas hoolimata ortodoksse marksismi surutisest üle ka kogu pika nõukogude aja. Kõikidel etappidel mõjutas meie ajalookäsitlust tugevalt n-ö sotsiaalne kontekst (sotsiaalpoliitiline taust), tema poolt analüüsitud aja jooksul siis eesti rahvuslik ideoloogia ja nõukogude marksistlik ajalookäsitlus.

---

¹ Uuringut toetas Euroopa Liit läbi Euroopa Regionaalarengu Fondi (Kultuuriteooria tippkeskus).

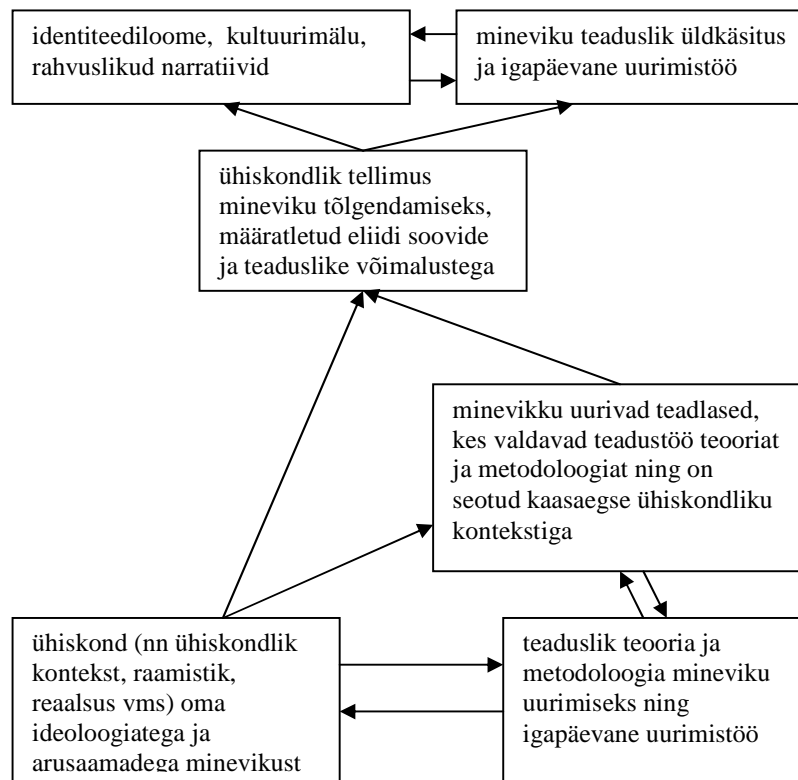
Kuna teema on samavõrd oluline hilisema ajaloo uurimise seisukohalt, siis on mõistetav ka ajaloolaste elav huvi selle vastu, kuigi veel isegi kümme aastat pärast esimest Hirvepargi miitingut, kus nõuti tagasi meie õiget ajalugu, oli Ea Jansenil põhjust nentida, et „Eesti ajaloorindel on hirmus vaikne” (Jansen 1997: 35). Tema ise pidas Eesti – ja mitte ainult Eesti – ajaloo käsitlemise viisi suuresti teleoloogiliseks: „kui avalik arvamus, riik või mõni muu mõjukas sotsiaalpoliitiline jõud on aktsepteerinud teatud väärtuse, siis nähakse ajaloo protsessis pidevat ja enamasti lineaarset liikumist selle väärtuse kui eesmärgi suunas ja ajaloo uurimine on allutatud tõendite otsimisele, et seesugune liikumine toimub; faktid, mis seda ei tõesta, jäetakse lihtsalt kõrvale”. Niisugusel pinnal võrsuvat kergesti müüdid mineviku kohta, mille purustamine ja asendamine võimalikult objektiivse ajalookäsitusega olevatki ajaloolaste tähtsamaid ülesandeid (Jansen 1997: 39).² Samas tunnistas Jansen, et ka ajaloolastel on oma osa nn müütide tekkimisel ja et need müüdid avaldavad positiivset vastasmõju ajaloo uurimise edasise suunajana; Eesti ajalookirjutuse n-õ müüdi loome protsessis nägi ta kolme suuremat kihistust baltisaksa, eesti rahvusliku ja nõukogude ajalookäsituse näol.

1990. aastate lõpul ja 2000. aastate algul on ilmunud ridamisi kirjutisi meie ajaloolaste ja ajaloo harrastajate sulest, mis käsitlevad erinevate ajalootõlgenduste tagamaid. Diskussiooni arendamisel on erilised teened olnud Marek Tammel (nt Tamm 1999; 2003; 2007; 2008; 2009) ja Jaan Unduskil (nt 1997; 2000), ajakirjadest on teema südamelähedane olnud eeskätt Vikerkaarel (vt eriti numbrid 2000: 8–9, 2003: 10–11, 2007: 1–2 ja 2009: 7–8) ja Tunal. Ometi näib nii, et siiani on peamiselt analüüsitud seda, milles konkreetselt avaldub ühiskondliku konteksti mõju teaduslikule minevikukäsitusele (näiteks: mis muutus meie minevikutõlgendustes erinevate riigikordade vahetumisel; vt ka nt Kukk 2003). Teiselt poolt on uurijad üksikasjalikult keskendunud ajaloo ja ajaloolise uurimistöö kasutamisele kaasaegse rahvusliku identiteedi ja kultuurimälu loomisel, n-õ ajaloonarratiivide kujundamisel. Samas ei ole aga kuigivõrd põhjalikult analüüsitud seda, kuidas, milliste protsesside või mehhanismidega see kurikuulus ühiskondlik kontekst (mis oma sõna-sõnalises tähenduses näib olevat üsnagi passiivne) siis tegelikult suunab ja mõjutab meie minevikukäsituse kujunemist. Nähtuse analüüsimiseks võtan siinkohal appi ühiskondliku tellimuse mõiste, mille all käsitan sotsiaalsest kontekstist võrsunud dominantrühmade (eliidi) soove minevikule, mis teadustöö tulemuste tõlgendusvõimalustega harmoneerudes suunab nii ajaloo teadusliku üldkäsituse kujunemist ja igapäevast uurimust kui ka rahvusliku identiteedi ja ühiskonna nn kultuurimälu arengut (joon 1). Kuidas see tellimus kujuneb aga tegelikkuses ja milline on selles teadlaste endi roll? Kuidas mõjutab ühiskondlik tellimus mineviku uurimist, kas seda on võimalik vältida või peaks selle mõju vastu kuidagi võitlema?

---

² Minemata siinkohal detailidesse, tahaksin siiski märkida, et see nn müütide kujunemine ja nende purustamine objektiivse ajaloo teaduse poolt on iseenesest üks müüt ajaloo teaduse olemuse kohta. Selle taga pole sageli muud kui normaalse teaduse igapäevane praktika, kus uutele faktidele ja tõlgendustele jalgujäänud vanad arusaamad hinnatakse ümber. Pole mingit vajadust nimetada neid vanu ümberlükatavaid seisukohti müütideks – need on üldjuhul samasugused teaduslikud seisukohad nagu needki, mis tulevad asemele ja kord tulevikus samuti välja vahetatakse. Kirjeldatud arusaam müütidest tekitab aga illusoorse ettekujutuse „objektiivse ajaloo teaduse” võimalikkusest (vt ka allpool). See ei tähenda, et müüdid puuduksid täielikult meie ideologiseeritud minevikukäsituses, kuid nende all tuleks mõelda arusaamu, millel puudus teaduslik põhjendus juba nende loomise ajal.

Käesolev artikkel otsibki vastust ülalesitatud küsimustele, analüüsis esmalt ühiskondliku tellimuse olemust ja kujunemist ning vaadeldes järgnevalt, kuidas seesuguse tellimuse muutumine on läbi erinevate aegade mõjutanud meie esiajaloo teaduslikku tõlgendust ja kujundanud muistseid maastikke meie teadvuses. Käsitluse kompaktsuse huvides jätan siinkohal lähema vaatluse alt välja ühiskondliku tellimuse teise produkti – nn kollektiivse või kultuurimälu kujundamise rahvuslike ajaloonarratiivide ja identiteediloo näol, millest on viimasel ajal põhjalikumalt kirjutatud mujal (eeskätt Tamm 2008; vt ka Kõresaar 2004; 2005; Burke 2006). Mõistagi on need kaks – identiteediloo ja ajaloo-alane teadustöö – tihedalt põimunud ja vastastikkuses mõjuvõljas, sest neil on „ühine isa” – ühiskondlik tellimus. Kui aga esimene neist on suunatud rahvale, siis teine küll eeskätt teadlastele, kuid jõuab rahvani enamasti läbi kultuurimälu ja ajaloonarratiivide prisma.

Joonis 1. Ühiskondlik tellimus mineviku tõlgendamisele ühiskonna ja teaduse vastastikkuses mõjuvõljas (demokraatlikes ühiskondades).

Ühiskondlik tellimus mineviku tõlgendusele

Kuigi minevik on eksisteerinud reaalselt ja objektiivselt, on meie ettekujutused sellest pidevas muutumises. Sõna „ettekujutus” asemel võiks kasutada ka sõna „teadmine”, kuid siinkohal pole nende kahe mõiste eristamine kuigi viljakas – arheoloogias ei ole teadmine midagi kindlat ja püsivat, vaid on alati suhteline ja muutuv ning sõltub parasjagu mingis teadlaste ringis aktsepteeritud ettekujutusest üksikfaktide vaheliste seoste olemuse kohta.

Näiteks kui 50 a tagasi „teati” (=kujutati ette), et üks kivikirstkalmete rühm markeerib maastikul ühte suuremat sugukondlikku kogukonda, kellest iga pere mattis oma surnuid eraldi kalmesse (Schmiedehelm 1955: 190), siis nüüd – olles avastanud sellesama materjali hulgas uusi seoseid – „teame” me, et kogu kalmerühm kuuluski ainult ühele taluperele (Lang 1996: 353 jj). Läheb aeg edasi ja uued päevalgele tulnud seosed sunnivad meid muutma sedagi ettekujutust. Arheoloogias – ja mitte ainult seal – on teadmine alati tõlgendus, seega personaalne ja suhteline, kuid see suhtelisus peab arvestama aktsepteeritud – või aktsepteerida võidavaid – seoseid faktide vahel, mis tagabki uurimuse distsipliinisese objektiivsuse (nt Shanks & Hodder 1995).

Kuidas muutuvad meie ettekujutused või teadmised muinasajast või laiemalt võttes üldse ajaloost? Üheks oluliseks teguriks on siin kahtlemata uued teaduslikud avastused, mis seniste arusaamadega vastuollu sattudes sunnivad ümber mõtestama kogu meie mineviku „suurt pilti” või vähemalt mõnda selle osa. See oleks puhtakujuline paradigmaatiline muutus teaduses Thomas Kuhni (2003) tähenduses ning joonisel 1 võiksime mõjutuste otsenoole tõmmata alumistest parempoolsetest kastidest (teadus ja teadlased) otse üles üldkäsituse juurde. Pidades aga silmas ajalugu ja arheoloogiat, oleks väga lihtsameelne arvata, et need ongi ainult teadlased, kellele meie minevik korda läheb ja kes seda muudavad-kujundavad vastavalt enda tehtud uutele avastustele ja erapooletule, hoolsale ja üksikasjalikule uurimistöele. Minevik – eriti lähiminevik – on niivõrd oluline asi, et selle „õiget” tõlgendamist pole kunagi saadud jätta üksnes eriteadlaste hooleks. Piisab, kui meenutada käesoleval ajal toimuvaid diskussioone paljude 20. sajandi ajaloo – või veelgi kaugemate aegade – keerdkäikude üle, mis teatud küsimustes on esile kutsunud nii tõsisid ühiskonnasiseseid kui ka lausa riikidevahelisi hõõrumisi;³ või meenutada sõdu minevikku heroiseerivate monumentide ja tänavanimede ümbermuutmise pärast iga riigikorra muutumise järel. Seega astub mineviku tõlgendamisel mängu veel üks oluline jõud – see on ühiskond eesotsas oma poliitiliste liidritega.

Tänu mälule on inimesed alati teadnud oma mineviku olemasolust. On aga iseküsimus, kui kaugemale see mäletatud minevik on ulatunud. Kirjateaduses ühiskondades võib tavaliselt arvestada ü paari-kolmesaja aastaga, harva pikema perioodiga (Gosden & Lock 1998). Mida kaugemale teatud sündmused jäid kaasajast, seda rohkem hakkas neid ümbritsema salapärasuse, müütilisuse ja unustuse loor ning muutus oluliseks kontrolli saavutamine selle ähmastuva möödajaku üle, ehk teisisõnu – mineviku tõlgendus. Aga nii, nagu inimesed saavad kaasaja asjadest ja sündmustest aru erinevalt, nad ka mäletavad neid erinevalt, sealhulgas kõige lähemaid aegu. Lisaks sellele tuleb rõhutada, et nii mäletamine kui ka unustamine – ja seda nii individuaalsel kui ka kollektiivsel tasandil – on valikulised ja aja jooksul muutuvad, st mälestused on ümberkujundatavad (vt Burke 2006: 55). Järelikult muutub võtmeküsimuseks see, kes mäletab minevikku „õigemini”. Tavaliselt jääb õigus sellele, kellel on rohkem autoriteeti, kelle hääl kandub kaugemale, kelle argumendid on veenvamad või lihtsalt kelle käes on piisavalt võimu oma tõlgendusi peale suruda. Oma tõlgenduse esitamisega, teisisõnu mineviku ümberkirjutamisega, luuakse aga kellegi *õigus* ajaloole (Undusk 1997: 722). Täna uurijat huvitabki seetõttu küsimus, kellel konkreetselt antud ühiskonnas on tarvis, et minevikku mäletataks just nii ja mitte teisiti, st kes on ajaloo tõlgendamise endale hõivanud ning kuidas ja mil määral

³ Mõningaid illustreerivaid näiteid võib leida nt Hvastov 2006.

on see üleüldse võimalik (vt ka Burke 2006: 55; Tamm 2009). Tavaliste inimeste jaoks ei oma minevikusündmuste tõlgendus enamasti suuremat tähtsust, kuivõrd sellest ei tulene otseseid järelmeid nende elule kaasajas; vajadus minevikutõlgenduste järele toimib siin eeskätt rühmaidentiteedi (nn kultuurimälu, rahvuslikud narratiivid) loomise ja säilitamise vahendina. Ühiskonna eliidile on seevastu mineviku „õige” tõlgendus alati oluline, sest see on nende sotsiaalsete, poliitiliste, majanduslike ja isegi kultuuriliste ambitsioonide rahuldamise ja eriti õigustamise-seadustamise põhilisi allikaid. Tegu on võimuga ideoloogia üle kaasaegses ühiskonnas, mis teatud piirini määrab ära meie teadmiste sisu ja laadi mineviku kohta.

Kuidas toimib eliidi kontroll meie mineviku kujundamisel, on omaette keeruline teema. Kui alustada tipust, siis läbi aegade on ühiskondade eesotsas seisnud valitsejad – otsese poliitilise ja majandusliku võimu teostajad, nagu pealikud-kuningad muistsetes ühiskondades, parteisekretärid totalitaarsetes režiimides ning presidendid-peaministrid tänastes demokraatlikes korraldustes. Valitsejate mõjuvõim mineviku „õigel” tõlgendamisel oli kunagi määrav, kuid on käsikäes ühiskondade demokratiseerumisega kahanenud aja jooksul minimaalseks, olles endiselt probleemiks autoritaarsetes riikides.⁴

Valitsejaid on lähemalt ja kaugemalt ümbritsenud ühiskonna eliit – laiem seltskond eri tasandil liidreid nii poliitika, majanduse kui ka kultuuri ja teaduse sfääris. Mineviku tõlgendamisega on tänapäeval pistmist – lisaks ühiskonnas niigi elitaarsel positsioonil olevatele teadlastele – paljudel intellektuaalidel, avaliku arvamuse kujundajatel, rahastamise ja kirjastamise üle otsustajatel, (domineerivate) erakondade või usuliikumiste ideoloogidel (markantseimad näited pärinevad muidugi totalitaarsetest režiimidest), poliitikutel jpt.⁵ Nende mõju mineviku tõlgendamisele on isikuti, rühmiti, piirkonniti ja periooditi erinev, olles märksa suurem lähimineviku kui esiajaloolise aja suhtes.

Kõige üldisemalt võibki seda eliidi avaldatavat mõjuvõimu, mis – nagu allpool näeme – peab korreleeruma ka tänapäeva teadusega, nimetada ühiskondlikuks tellimuseks mineviku tõlgendamisele. Nimetan seda just nimelt *tellimuseks* vajadusest rõhutada selle nähtuse aktiivset, pealesuruvat rolli minevikutõlgenduste kujundamisel, kuid mõistagi tuleb seda mõista kujundina ja mitte mingi otsese konkreetse tellimuskirjana. Seevastu sellised väljendid, nagu „mälu ühiskondlik *raamistik*”,⁶ või „ühiskondlik *kontekst*” või „*müüdid*” või „*ajaloo pärand*” (vt allpool) ei anna siinkirjutaja meelest ammendavalt

---

⁴ Loomulikult esineb juhtumeid – ka meie riigis –, kus riigijahi ja ajaloolase ametid on ühes isikus koos, mis näib andvat erilise mõjuvõimu oma tõlgenduste pealesurumiseks. Demokraatliku diskussiooni olemasolu korral pole seesugune sümbioos siiski oluliseks probleemiks, kuid mõistagi muutub olukord kohe, kui vaba teaduslikku diskussiooni pärsitakse. Viimase kohta võib soovi korral eredaid näiteid leida NSVL endistest Kesk-Aasia vabariikidest, kuid isegi Vene Föderatsioonis loodi hiljaaegu presidendi algatusel riiklik komisjon võitluseks ajaloo „väärtõlgenduste” vastu.

⁵ Ehk nagu tabavalt märgib R. Koselleck: „...kuus P-d: preestrid, professorid, PR-spetsialistid, poliitikud, poeedid, publitsistid” (Tamm 2007: 115). Koselleck peab neid tegelasi väidetava kollektiivse mälu, tema meelest tegelikult hoopis tänase ühiskonna ideoloogia kujundajateks.

⁶ Maurice Halbwachsi kasutusele võetud mõiste. Tema järgi konstrueeritakse mälestusi ühiskonnagruppides, kes määravad, mis on mälestusväärne ja kuidas seda tuleb mäletada (vt lähemalt Burke 2006: 53 jj ja seal osundatud kirjandus).

edasi protsessi sisemisi mehhanisme ja tagajärgi uurijatele. Teiselt poolt nimetan selle tellimuse *ühiskondlikuks*, et näidata tema laiemat tausta, ja mitte *poliitiliseks*, mis on selgelt halvustava kõlaga ning kitsama sotsiaalse tagapõhjaga.

Tänapäeval on enamjaolt võimatu jõuda seesuguse tellimuse konkreetse esitajani ühiskonnas väljaspool teadust, st ühiskondlik tellimus mineviku tõlgendamiseks kujuneb osalt justnagu iseenesest ja jääb anonüümseks – kuigi vahel võib näpuga järge ajades jõuda ka mõne mõtte algse esitajani. Seetõttu ei tohi ühiskondlikku tellimust mõista lihtsustatult sellisena, et võimulolijad ütlevad, milline oli meie minevik⁷ – tänu anonüümsusele võtab see tellimus justnagu üldrahvaliku ilme ja kaotab nähtava sideme eliidiga. Ja kuigi pärast teadusliku mõtteviisi väljakujunemist on mineviku esitamiseks vaja aktsepteeritud meetodikat ja vahendajaid, s.o teadlasi oma uurimistööga, on mineviku teaduslik tõlgendus siiski sadade niitidega seotud tänase ühiskondliku reaalsusega. Muu hulgas on see uurimistöö kas või isegi ainult alateadlikult mõjutatud „õhus hõljuvast“ ühiskondlikust tellimusest selle kohta, milline võis olla või milline ei võinud olla meie minevik – rääkimata muidugi otsesest riiklikust tellimusest või survest, mida sai kogeda näiteks nõukogude ajal. Igatsus objektiivse ajalookäsitluse järele⁸ on seetõttu küll mõistetav, kuid praktikas absoluutselt teostamatu, sest alati on see kirjutatud kellegi huvidest lähtudes. Küsimus on rohkem selles, kas meie lugejatena ja selle ajaloo tarbijatena tunnetame end olevat töö tellijate hulgas või mitte.

Siinkohal ei tohi muidugi unustada, et ühes ühiskonnas võib ühiskondlikke tellimusi minevikule olla rohkem kui üks. Sellisel juhul on tegu rivaalitsevate võimuparteidega ja erinevate ideoloogiatega. Rahvuslikust ärkamisajast oleme saanud päranduseks näiteks Jannseni ja Jakobsoni liini, esimesest iseseisvusajast mäletame Tõnissoni ja Pätsi pooldajaid (ning hiljem Välis-Eestis ilmunud arvukaid, kuid põhiliselt kahte vastandlikku leeri jagunevaid ajalookäsitlusi iseseisvuse kaotamise põhjuste kohta) ning kaasaega jäävad mäletama Laari–Vahtre ja Savisaare–Arjakase erinevad käsitused uue iseseisvuse kättevõitmisest või paljudest muudestki temadest. Muide, kõik neli viimatinimetatud riigimeest on ajaloolase haridusega. Isegi nõukogude ajal leidis kahte sorti ühiskondlikku tellimust ajaloole: ametlik-valitsev apologetiline riigitruu nägemus ja sellele võimalust mööda ridade vahel vastuvaidlev suund. Ent lisaks tuleb arvestada sellegagi, et tänapäeva heterogeenses, pluralistlikus ja võrgustavas ühiskonnas võib erinevaid arusaamu mineviku kohta olla lõpmatu hulk. Pole mõeldav, et arheoloogia ja ajalooteadus suudaksid kuidagimoodigi vastu tulla kõigile neile taotlustele, säilitades samas oma teadusliku sisu. Seetõttu jõuavadki tõsisema ühiskondliku tellimuseni vaid dominantrühmade seisukohad, mis arvestataval määral haakuvad tõsiteadusliku uurimusega, kuid ometigi kajastub see ühiskonnas leiduvate vaadete mitmekesisus

---

⁷ Totalitaarsed režiimid on siinkohal erandiks, seal käib minevikutõlgenduste suunamine suhteliselt otse (vt joon 2). Nõukogude ajal ajalugu ja arheoloogiat uurinud mäletavad kindlasti veel neid raame, mis „ülevalt poolt“ olid ette antud, millised olid dogmad ja millised tabud. Kusjuures siingi ei olnud reeglina võimalik näpuga näidata, kes nimelt need dogmad ja tabud sätestas.

⁸ Küllalt palju õhati Eesti ajaloo „objektiivse käsitluse“ järele näiteks Laulva revolutsiooni päevil – mis enamasti päädis „eestiaegsete“ tõlgenduste taaselustamisega – ja 1990. aastatel, kui otsustati välja anda 6-kõiteline Eesti ajalugu (vt nt Selirand 1999). Aga sellised soovid pole kadunud tänapäevalgi. Näib nii, et tavaliselt ei anta endale sellistel juhtudel aru objektiivsuse olemusest ja raamidest minevikku uurivates teadustes. Ajaloolise uurimise objektiivsuse kriteeriumi kohta vt lähemalt Tarvel 2000.

näiteks arvukate alternatiivarheoloogiate ja -ajalugude esilekerkimises.⁹ Nii või teisiti, ühiskondlike tellimuste erinevus ilmneb reljeefsemalt lähiajaloo küsimustes, mis on tihedamalt seotud tänase ühiskondliku reaalsusega, ja nivelleerub ajas kaugemate perioodide osas, kus on lihtsam leida „üldrahvalikku” ühisosa.

Minevikku uurima ja vahendama seatud teadlaskond ei ole muidugi ka mingi ühtne kehand, vaid koosneb mitmest erinevate taotluste ja võimalustega kihist. Suunavaks ja määravaks jõuks on siin juhtivatel positsioonidel olevad teadlased, keda võib käsitleda eliidina teadlaste hulgas. Juhtiva positsiooni all tuleb siinkohal mõista mitte ainult administratiivselt kõrgemat ametikohta, vaid ka pelgalt oma teadustööga saavutatud autoriteeti teiste teadlaste ja ühiskonna silmis. Ühiskonna muust eliidist erinevad juhtivteadlased selle poolest, et võivad juba suhteliselt otse „määrata” meie mineviku sisu. Seda tehakse kõigepealt oma isiklike uurimistööde kaudu teaduslikku ja sotsiaalset kapitali kogudes (n-ö suuremat pilti meie minevikust omandades-kujundades), hiljem teiste teadlaste töö suunamisega – olgu siis juhendamise, uurimisprojektide juhtimisega või rahastamise üle otsustamisega. Olles osa kogu ühiskonna eliidist, lõimunud sellega nii sotsiaalselt kui majanduslikult, on juhtivteadlased kahtlemata osalised ka kõnealuse ühiskondliku tellimuse kujundamises mineviku tõlgendamisele. Esmapilgul võib näida, et viimane on seeläbi justkui teadlaste kontrolli all ja seetõttu probleemi justnagu polekski, kuid häda ongi selles, et tihti see kontroll kaotatakse. Piisab kui meenutada, kuidas kasutati ära Karl Marxi teadustööd mitte ainult ajalooeaduse, vaid kogu ühiskondliku elu suunamise ettekäändena Nõukogude Liidus. Või milliste tulemusteni viis saksa keeleteadlase ja arheoloogi Gustaf Kossinna (ja paljude teiste tema mõttekaaslaste) teadustöö tulemuste ülevõtmine natsiliidrite poolt rassiteooria praktilisel elluviimisel (vt lähemalt Arnold 1996).¹⁰ Need on muidugi markantsed ja äärmuslikud näited; igapäevaelu kubiseb õnneks hoopis väiksematest ja süütumatest juhtumitest. Protsessi põhiolemus on aga sama: teadlaste töö tulemused võivad hakata elama n-ö iseseisvat elu, väljuda teadlaste kontrolli alt ja hiljem mõnikord juba ise dikteerima edasise teadustöö sisu. Kuid see on kõrvalekalle normaalsest ühiskondlikust tellimusest.

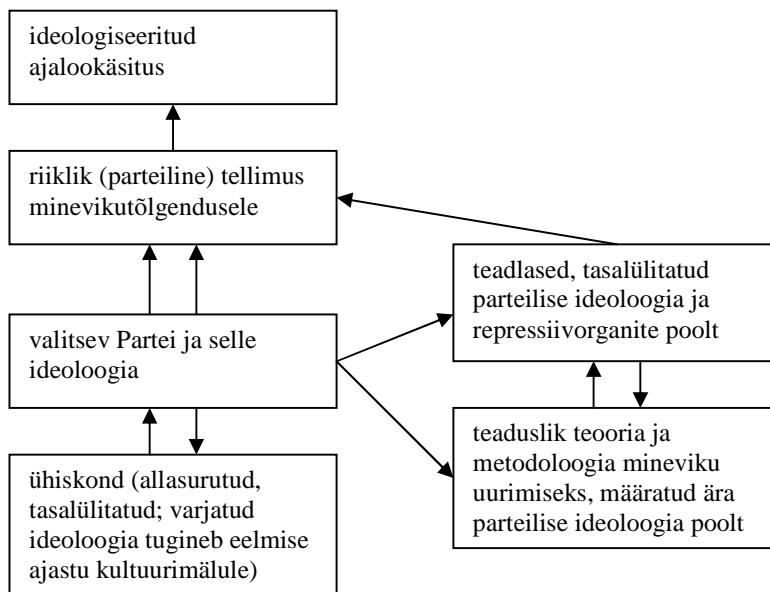
Teiselt poolt võib tuua ridamisi näiteid (vt allpool) selle kohta, kuidas teadlased ise suunavad ühiskondliku tellimuse kujunemist ühe või teise minevikusündmuse tõlgendamisel. Konkreetset põhjust võivad igal üksikjuhul olla erinevad, kuid kõige üldisemalt näib tegu olevat teadlaste sisemise veendumusega selle kohta, mida ühiskonnal võiks tarvis olla või milline minevik oleks talle parem. Loomulikult rajaneb

---

⁹ Alternatiivteaduslike käsitluste hulk suureneb iga aastaga, seda nii originaal- kui ka tõlkeloomingu osas. See on omaette põnev alateema, mille käsitlus siinkohal viiks siiski liiga kõrvale.

¹⁰ Kossinna nn kultuuriringide teooria järgi toimus areng kultuuridiffusiooni kaudu, mille käigus kõrgemalt arenenud ühiskonnad mõjutasid nendega kokkupuutesse sattunud madalama arengutasemega ühiskondi. Kuna materiaalse kultuuri elementide põhjal eristatud arheoloogilised kultuurid võrdusid tema ja tollase üldise arusaama kohaselt esiajalooliste rahvastega, siis osutus võimalikuks näidata näiteks germaani rahvaste asualade ulatust erinevatel esiajaloo etappidel. Nii kujunesidki arheoloogiliste esemetüüpide levikukaardid natsiliidrite vallutusplaanide jaoks veenvaks argumentiks: kus iganes oli leitud germaanipäraseks tembeldatud leide, kuulutati muistseks saksa territooriumiks (Arnold 1996: 550 viitega K. Sklenarile). Eriti sobis see skeem muidugi idapoolse Kesk-Euroopa (Tšehhoslovakkia, Poola) kohta. Veelgi edukamalt kasutati aga ära Saksamaal 20. saj alguskümnenditel levinud füüsilise antropoloogia alased uurimused, mis tuginesid rasside ebavõrdsuse teorialle (arendatud välja *prantslase* Gobineau poolt) (*ibid.*).

iga seda laadi veendumus teadusliku uurimistöö tulemustel, kuid n-ö vaba ruumi olemasolu tõlgendusprotsessis võimaldab minevikukäsitust kallutada teadlikult või alateadlikult soovitud suunas.¹¹ Kui eelmises lõigus esitatud juhtudel oli ühiskond (*resp.* selle teatud eliidirühmad, eriti poliitikud) aktiivseks ja teadlased passiivseks pooleks (nende töö viljad kasutatakse lihtsalt ära), siis siin on vastupidi: teadlased ise on haaranud aktiivse sekkumise rolli. Küsimus on tegelikult rohkem selles, kas impulss uue tõlgenduse kujundamiseks lähtub teadusringkondadest või näiteks literaatidelt, poliitikutelt jt. Mõlemal juhul vormub aga ühiskondlik tellimus, mille raame pole üksikuurijal kerge ületada. Sealjuures toimib ühiskondlik tellimus üksikuurija tasandil enamasti märkamatuks, ilma et seda eraldi tunnetataks – kui muidugi jätta kõrvale need, kes seda teadlikult kujundavad, ja need, kes n-ö konjunktuuri ära tabavad. See tellimus leiab tulevased uurijad üles juba koolipingis ajalooõpikute ja -jutustuste „metahistoorilistesse žestidesse” peidetuna (vrd Undusk 2000) või hiljemalt ülikoolistuudiumi käigus esimesteks uurimistöödeks relevantseid teemasid otsides. See on see miski, mis küll „hõljub” kusagil ümber uurija ja suunab teda kaudselt, aga seda kindlamalt käima teatud radu, kuid mille peale pole tal siiski tarvis iga hetk valuliselt mõelda. Ja seetõttu ta märkamatuks võibki jääda.

Joonis 2. Ühiskondliku (riikliku) tellimuse kujunemine totalitaarsetes ühiskondades.

Siinkohal tuleb siiski märkida, et edasiviiv ja loominguline ühiskondlik tellimus minevikukäsitusele ei kattu päriselt sellega, mis oli näiteks rahvuslik-romantilise ideoloogia tellimus ajaloole ärkamisajal või esimese vabariigi alguses, nagu ta ei ole

¹¹ Siinkohal tahan ennast selgelt distantseerida ultrarelativistlikust lähenemisviisist, mille kohaselt kõik arheoloogilised või ajaloolised faktid on subjektiivsed ja seetõttu võib neist järeldada mida iganes. Ometi on tõlgendustel „lõtkud” olemas ja arheoloogias võimaldavad need tavaliselt märksa enam kui pelgalt „metahistoorilisi žeste” Jaan Unduski (2000) tähenduses.

üldsegi sarnane ka nõukogudeaegse parteilis-riikliku juhtimisega (vt joon 2). Õigupoolest näivad mõlemad moodustavat justkui ühiskondliku tellimuse erivormi seeläbi, et teadlaste aktiivne ja loov roll selle moodustumises on vähem või rohkem surutud tagaplaanile. Eriti totalitaarsetes ühiskondades käib minevikutõlgendus otseselt mööda Partei poolt ettekirjutatud radu, millele on allutatud ka teadlased oma teooriatega. Puhta – ja ideaalse – ühiskondliku tellimusega oleks tegu siis, kui see on kujunenud teadlaste aktiivsel osavõtul (kes loomulikult pole vabad kaasaegsest sotsiaalsest reaalsusest, kuid tagavad kaasaegse teaduslikkuse) ja võimendunud läbi ühiskonna üldise heakskiidu. Nagu artikli teises osas näeme, on Eesti arheoloogias seesuguse tellimusega aegu olnud suhteliselt napilt.

Ühiskondlik tellimus seab omad raamid eeskätt küll seesugusele ajalookirjutusele, mida võib käsitleda n-ö pärandiuurimisena, kuid ta ei kao kuhugi ka n-ö puhtas ajaloo uurimises. Vastava arusaama kohaselt võib ajalugu uurida kas kui meie esivanemate pärandit (mis kuulub meile ja mida uurime meie) või kui lihtsalt puhast ajalugu, mis kuulub kõikidele (vt lähemalt Tamm 2009, viitega David Lowenthalile). Siinkirjutajale näib siiski, et nende suundade tegelik erinevus peitub auditooriumis. Ajalugu käsitatakse pärandina peamiselt üldkäsitlustes, kooliõpikutes ja teatud sorti populaarteaduses – ja teisiti see vaevalt ongi võimalik. Tuhandete üksikprobleemide teaduslikul uurimisel saab end „pärandi taagast” küll distantseerida, kuid vaevalt et ühiskondliku tellimuse üldistest raamidest. Nii näiteks saab tänapäeval Eestis uurida aastaid 1918–1920 üksnes Vabadussõjana, mitte aga „kodusõjana ja välisriikide interventsioonina” (ja veerand sajandit tagasi oli see risti vastupidi). Nende sündmuste tõlgendamine Vabadussõjana ongi praegune ühiskondlik tellimus, mille suurem „rahvuslik narratiiv” on ühendanud ühte ketti muistse vabadusvõitluse, Jüriöö ülestõusu ja Mahtra sõjaga (vt Tamm 2008). See aga ei tähenda, et mainitud sõjategevuse konkreetset uurimist peaks laskma end kammitseda sellest tellimusest, narratiivist või pärandist – s.o vabadusest, iseseisvusest, 700-aastasest orjaööst, 1000-aastasest vabadusvõitlusest vms.¹² Muidugi on see nii üksnes ideaalis, tegelikus elus

---

¹² Ja siin ei peaks olema põhimõttelist erinevust, kas neid sündmusi uurivad kodumaised ajaloolased või need, „keda ei seo Eesti ainesega pärijasuhted”, st inimesed väljastpoolt (vt Tamm 2009: 64). Viimased võivad tuua siinsesse ajaloo uurimisse küll originaalseid ideid ja avada seni käsitlemata vaatenurki, kuid ühiskondlikust tellimusest pole vabad nemadki. Ainult et see tellimus ei pruugi alati ühtida meie ühiskonna poolt esitatuga. Näiteks võin ma kahtlustada, et Ulrike Plath oma hiljutises Balti maja käsitluses essees (2009) on tundnud endal lasuvat ühiskondlikku tellimust kajastada baltisaksluse rolli siinse ühiskondliku elu stabiliseerijana. Seesugune tellimus lähtub kahtlemata tema baltisaksa juurtest (mille kaudu jõuab tagasi pärandi küsimuseni ajaloo uurimises), kuid see ei ole ka Eesti tänase ühiskondliku tellimusega mingis vastuolus, kuivõrd juba ammu on kostnud üleskutseid uurida põhjalikumalt baltisaksa kultuuri. Seetõttu võib isegi oletada, et nüüd, pärast ühinemist Euroopa Liiduga, on lootust ka Jaan Unduskil, et tema poolt väljapakutud idee Balti iseseisvusaadete järepidevast arengust muinasajast tänapäeva (vt Undusk 2000) kujuneb osaks Eesti ühiskonna 21. sajandi tellimusest oma ajaloole. Kui aga vastuolu erinevate ühiskondlike tellimuste vahel on suur, siis välisuurijate töid lihtsalt ei aktsepteerita, vähemalt esialgu mitte – nagu see juhtuks ka kohalike uurijatega, kui nad lähevad vastuollu valitseva tellimusega (ja seetõttu ei usu ma nt Magnus Ilmjärve Pätsi-tõlgenduste peatsesse omaksvõtmisse). Neid vastuolusid võidakse aktsepteerida hiljem, kui kohalik ühiskondlik tellimus on „arenenud” nii kaugele, et suudab neid endasse hõlmata. Mitmeid sellekohaseid näiteid Soome ajaloo historiograafias on nimetanud Seppo Zetterberg ühes oma intervjuus (2009).

positsioneerivad uurijad end lähtuvalt oma „pärandist” varem või hiljem niikuinii.¹³ Ei ole õige, et pärand puutub olevikku ja ajalugu minevikku – igasugune mineviku uurimine on osa kaasaja sotsiaalsest reaalsusest, sõltudes nii ühiskondlikust tellimusest kui ka uurija käsutuses olevast teoreetilisest ja metodoloogilisest pagasist. Ajalugu ja pärand on meie minevikukäsituse kaks poolust, üks mõistab ja teine põlistab (vrd Tamm 2009: 64). Ja kuna praegune ühiskondlik tellimus kipub nägema eestlaste juuri oma kodumaal ulatumas mandrijää sulamisvetesse (vt allpool), siis ei ole meil – ei uurijate ega rahvana – võimalik sellest väidetavast pärandist ka kuidagi mööda vaadata. Muidugi ei tähenda see kõnealuse pärandi vältimatut aktsepteerimist iga uurija poolt, kuid ignoreerida seda teemat pole võimalik kellelgi.

Teema lõpetuseks juhitagu tähelepanu veel sellele, et kui kaasaegsel ühiskonnal ja selle eliidil on sedavõrd oluline roll muinasmaastike kujundamisel, nagu eespool väidetud, siis peaks olema ilmne seegi, et sarnase saatusega ühiskondades on see protsess kulgenud sarnaselt ning erineva ajaloo ja väärtushinnangutega ühiskondades erinevalt. Ja nii võibki tegelikult näha, et 19.–20. sajandil ühte saatust jaganud Eestis ja Lätis on muinasühiskondade tõlgendus käinud üsna ühte jalga, omades küll mõningaid erinevusi teatud rõhuasetustes, kuid tehes siiski läbi samu vönkeid. Erineva saatusega Soomes on tõlgenduste areng kulgenud seevastu põhimõtteliselt teisiti, hoopis rahulikumas rütmis. Esiajaloo tõlgenduste muutumise taga nähakse aga sealgi kaasaegses (Lääne) ühiskonnas toimunud ideoloogilisi arenguid, hõlmaku need siis näiteks Metsiku Lääne alistamist 19. sajandi Ameerikas, ülemaailmseid nn vabastus- ja rahuliikumisi 1960. aastail või Euroopa Majandusühenduse ja Euroopa Liidu kujunemisprotsesse 20. saj teisel poolel (vt lähemalt Vilks 2001). Järgnevas ülevaates keskendutakse siiski vaid Eesti näitele, võrdlused naabermaadega oleks aga juba omaette pikem uurimisteema.

Eesti muinasmaastike tõlgendamine vastavalt ühiskondlikule tellimusele

Mingil ajahetkel käibivaid tõekspidamisi esiajaloolise mineviku kohta tuleks niisiis käsitleda arheoloogide loodud ettekujutuste või vaadetega, mis lähtuvad teaduslikest faktidest ja harmoneeruvad vastava ühiskonna arusaamaga oma võimalikust minevikust. Neid ettekujutusi või vaateid, kui nad on vähegi komplekssemad, võib tinglikult ja piltlikult nimetada muinasmaastikeks. Esiajaloo kujutelmadel võib mõistagi näha ka märksa otsesemaid seoseid maastikuga. Linda Kaljundi järgi pakub eesti muinasmaa näite kord loodud imaginaarsest maastikust, mida hakati järk-järgult siduma „reaalse” maastiku külge. Tekstilisele kujutlusele hakati esmalt kinnitust otsima suulise maastikupärandi kogumises, seejärel seda ka füüsilises maastikus kaardistama ning veelgi hiljem pärandina tähistama ja kaitse alla võtma (Kaljundi 2008: 111). Siinses käsitluses jääb muinsuskaitse mälu paikade loomise vahendina küll kõrvale, kuna sel on antud

---

¹³ Tabavalt on seda näidanud J. Undusk (2000), kelle järgi on meie ajaloos rida episoodi, nn historiograafilisi katsekive, mille analüüsil on isegi akadeemiline ajaloolane pidanud alati tegema oma poliitilise valiku (või vähemalt on ta seda seni alati teinud). Kui mitte otse, siis tehakse see valik näiteks nn metahistoriliste žestide kaudu sündmustele hinnanguid andes. Eesti ja (balti)saksa ajaloolaste puhul on sellisteks katsekivideks nt aastad 1208–1227 ja 1343–1345; eesti ja vene ajaloolaste puhul mõistagi paljud 20. sajandi sündmused. Soovi korral leiab analoogilisi katsekive ka eesti ja läti või eesti ja soome arheoloogide-ajaloolaste vahel, milles pole ka midagi imelikku, sest naabritega on läbi aegade olnud ikka tarvis „maid jagada”.

tähenduses rohkem seost rahvusliku identiteedi ja kultuurimälu temaatikaga. Maastiku mõistet kasutatakse siin eeskätt mingile ajastule antud vaadete ja perspektiivide aspektist lähtudes, millel on küll olemas seos ka konkreetse füüsilise maastikuga, kuid mis siinkohal on siiski teisese tähtsusega.

Baltisaksa maastikud

Eesti muinasteaduse väljakujunemise aegu 1860. aastatel, kui domineeriva ühiskondliku tellimuse esitajaks oli baltisaksa ülemkiht, kujunes välja teaduslik arusaam siinsetest primitiivsetest hõimudest, kes elasid kiviaja tingimustes kuni hiljemalt ajaarvamise vahetuseni. Seejärel saabunud siia hoopis kõrgemal arengutasemel olnud germaani päritolu gootid, kes matsid oma surnuid rikkalike panustega tarandkalmetesse (tollal peeti neid skandinaaviapäraseks laevkalmeteks), kusjuures hilisemate eestlaste esivanemad jõudnud tänapäeva Eesti aladele alles I aastatuhande teisel poolel pKr (Grewingk 1865; 1877; 1884). Tuleb märkida, et tollal vastas see nn gooti teooria igati teadaolevatele teaduslikele faktidele (vt nt Tvauri 2003: 43 jj), kuigi ei olnud juba siis ainus mõeldav tõlgendusviis. Kohaliku baltisakslasena oli aga Constantin Grewingk, selle idee põhiautoreid, tihedalt mõjutatud ka vastavatest väärtushinnangutest, mis ei võimaldanudki hinnata eestlaste arengutaset monumentaalsete kivikalmete ehitamiseks piisavaks. Lisaks muutus just noil aastail, kasvava venestamise õhkkonnas, kohaliku baltisaksa eliidi jaoks aktuaalseks näidata, et germaani rahvastik on siinmail olnud juba muinasajast saadik põhiline kultuurikandja – ja selleks sobis gooti teooria imeliselt. Tartu Ülikooli vene kirjanduse ja slaavi keeleteaduse professor Pavel A. Viskovatov aga seesugust ühiskondlikku tellimust ei tunnetanud – juba 1880. aastate lõpul hakkas ta pidama tarandkalmeid kohalike rahvaste ja mitte gootide matmispaikadeks. Ka riigisaksa päritolu klassikalise filoloogia ja arheoloogia professor Georg Loeschcke ei pidanud end kohalike eelarvamustega seotuks ning aitas ümber lükata gooti teooria aluseks olnud tarandkalmete tõlgendust, mis nägi neid germaanipärase laevkalmetena (vt lähemalt Tvauri 2003: 46 jj; Lang 2006: 17).

Baltisaksa muinasmaastikel liikusid dominantrahvana ringi niisiis germaani päritolu gootid, kes olid kõrvale tõrjunud siin varem elanud primitiivsed „ugri või leedu” juurtega kütid ja korilased ning lahkusid hiljem lõunapoolsetele aladele. Dominantmuistiseks nendel maastikel olid maapealse ehitusega monumentaalsed kivikalmed, mida algul peeti laevkalmeteks, seejärel kiviridakalmeteks ning mida hiljem, esimestele eesti maastikele jõudes, hakati nimetama tarandkalmeteks. Mõistagi pidi selleks muutuma nii ühiskondlik tellimus kui ka uurijaskond.

Eel-eesti maastikud

19. saj teisel poolel, rahvusliku ärkamisaja voogudes, sündis baltisaksa lähenemisviisi kõrvale ka eesti oma ühiskondlik tellimus minevikutõlgendusele, millele oli teoreetilises plaanis üks avatud juba Garlieb H. Merkeli töödega pool sajandit varem (vt Jansen 1997; 2000; Undusk 1997). Kuna puudusid teadlased, kellele seda tellimust esitada ja kes oleks tundnud endil lasuvat kohustust seda täita, siis teaduslikku minevikukäsitust tollal küll veel ei kujunenud, kuid oma ajaloolistele narratiividele suudeti siiski alus luua. Seda

tegid meie mitut masti intellektuaalid, kes oma eesti rahva ajalugusid alustasid tavaliselt pildikestega muinasaja lõpu harmoonilisest ja vabast ühiskonnast, kus inimesed olid tublid nii põllul kündes kui ka sõjakäigul naabreid tuuseldades (nt Hurt 1879; Eisen 1913; Prants 1912).¹⁴ Alustamine muinasaja lõpust ei olnud sealjuures tingitud üksnes olemasolevate kirjalike allikate ulatumisest sellesse aega, vaid ka baltisaksa arheoloogia ja soome-ugri keeleteaduse suhteliselt kattuvast seisukohast, et eestlaste esivanemad jõudsid oma pikaajalisel rännuteel Läänemere kallastele alles I aastatuhande teisel poolel pKr.¹⁵ Isegi veel meie esimene harrastusarheoloog Jaan Jung lähtus oma muinasaja kirjeldustes 19.–20. saj vahetusel täiesti baltisaksa teadlaste loodud tõlgendustest, kuigi temal kohtab pikemaid kirjeldusi ka vanemate perioodide, s.o „eesti-eelse” asustuse kohta (nt Jung 1899). Muinasaja lõpu elu-olu vaatlemisel toetuti lisaks vähestele arheoloogilisele ainesele eeskätt just keeleteaduse ja rahvaluule andmetele.

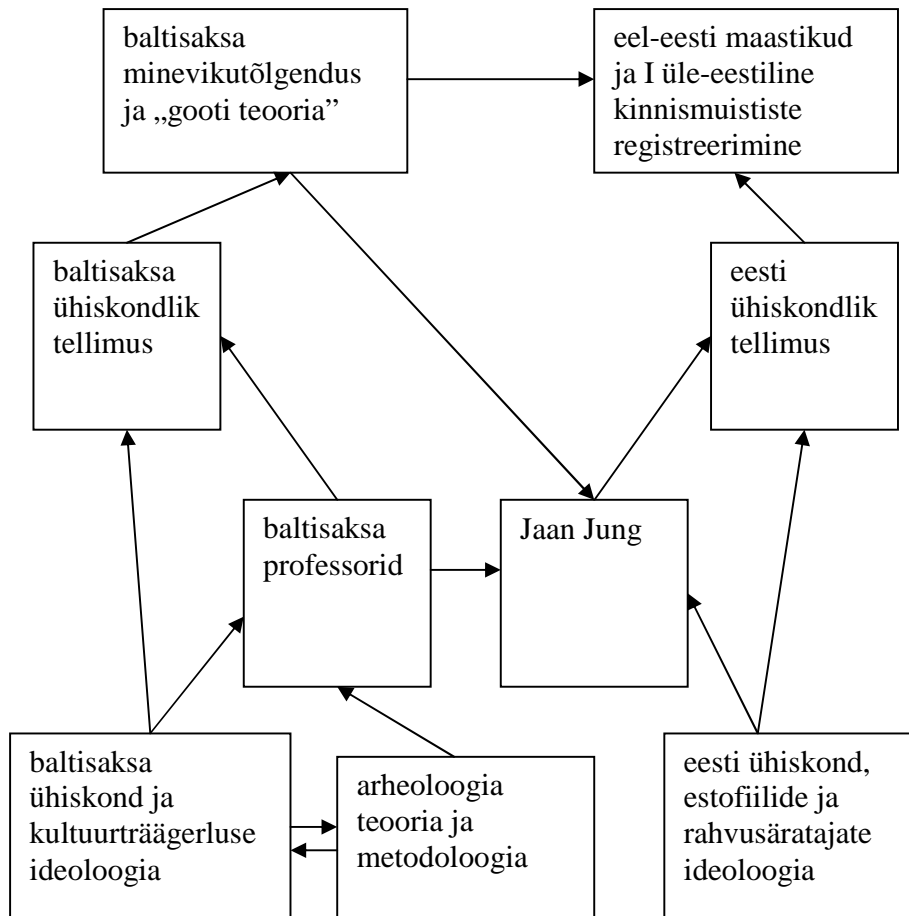
Nimetan neid maastikke eel-eestilikeks, sest eesti veel ei teadnud, mida ta päriselt tahab või milleks tema minevik tegelikult suuteline on. Minevikukäsitlus laenati kas baltisaksa professoritelt (vanemas osas) või valgustusaja estofiilidelt (muinasaja lõpp), oma nägemus puudus, sest puudusid arheoloogid, kes seda oleks pakkunud. Seda hämmastavama kontrasti baltisakslikule lähenemisviisile aga see poolenisti diletantlik arusaam oma maa minevikust lõpuks välja mängis: juba 19.–20. sajandi vahetusel püüti mitte piirduda üksnes seni domineerinud kivistega, vaid hõlmata oma tegevusvälja kogu Eesti maastik ja katta see kõikvõimalike muististega, mis tunnistaksid kaugete esivanemate tegemistest. Selleks tuli aga need muistised üles leida. Nii viidigi J. Jungi eestvedamisel läbi esimene ülemaaline kinnismuististe registreerimine, mis oma teostusviisilt (kogu maad hõlmava korrespondentide võrgu kaudu) meenutas Jakob Hurda rahvaluule kogumise üldrahvalikku aktsiooni. Seda nähtust võib käsitleda füüsilise maastiku katmisena „oma” mälupaikadega (vt Kaljundi 2008). Tolleaegne ühiskondlik tellimus tugines ärkamisaegsele olustikule, rahvusliku iseteadvuse tõusule, oma juurte otsimisele, kunagise muistse vabaduse, suuruse ja õitsengu ihalusele. Kuna usuti, et rahvalauludes, muistendites ja mütoloogias peegeldub eestlaste kunagine (kirjutamata) ajalugu, siis peeti arheoloogia- ja ajaloomälestisteks ka kõikvõimalikke hiie- ja ohvrikohti ning muistenditega seotud paiku, nagu näiteks ukuhauad, lemmingikohad, Kalevipoja hobuse jäljed/asemed, sääreluukaevud, põlluvaraste tapmiskohad, katkusood/kalmed jne, jms (vt Lang 2006: 20). Ja kuigi järgmistel aastakümnetel, arheoloogia teaduseks kujunemise positivistlikes sünnitusvaludes, heideti paljud neist

---

¹⁴ See tollase eesti rahvusromantismi üks alusseisukohti pärineb õigupoolest baltisaksa ajalookirjutusest, olles välja arendatud 18. saj lõpu ja 19. saj alguse esto- ja letofiilide poolt (vt Jansen 1997: 39; 2000: 1175 jj; Undusk 1997).

¹⁵ Siinkohal on sümptomaatiline M. J. Eiseni diskussioon tollaste „rahvusäärmuslastega”: „Tänini on suur hulk nagu kõikumata usutunnistuseks pidanud seda arvamist, et Läänemere maadel, vähemalt meie praegusel kodumaal ju kõige wanemast ajast saadik eestlased asunud ja alles ajaloolisel ajal sakslased siia tulnud maad pärisomanikkude eestlaste käest ära võtma. See suure hulga usutunnistus seisab ometi sawistel jalgadel. Arhæologia kuulutab meile kindlasti, et niisama vähä kui sakslased alati Eesti, Liivi ja Kuramaal asunud, niisama vähä eestlased alati kodumaa peremehed olnud.” (Eisen 1913: 5) Järgneb üldjoontes baltisaksa muinasmaastike kirjeldus, sh ülevaade gooti asustusest rooma rauaajal. Siin näeb tegelikult, kuidas teaduse autoriteet – ja (baltisaksa) arheoloogia kahtlemata oli teadus selle sõna tollases tähenduses – sunnib taganema ühiskondliku diletantismi, kuigi tänaselt positsioonilt vaadatuna oli õigus pigem viimasel. Või tuleb siin näha hoopis ühiskondliku tellimuse saja-aastast väitlust teadusega, mis lõpuks „seljatatakse”?

kohtadest muististe nimekirjadest välja, on nad tänapäeval uuesti hõlmatud teaduskäsitlustesse muistse kohapärimuse allikatena (vt Valk 2006).

Joonis 3. Eesti ja baltisaksa erinevate minevikutõlgenduste päritolu.

Käesoleva teema seisukohalt on oluline see, kuidas erinevad ühiskondlikud tellimused üheaegses geopoliitilises raamis kujundavad erinevaid minevikutõlgendusi ja väljundeid (joon 3). Jung ei olnud teadlane ning oma arheoloogiaalased teadmised ammutas ta pigem Tartu ülikooli professoritelt ja nende töödest, kuigi sai märkimisväärseid mõjutusi ka Soome arheoloogilt Johan Reinhold Aspelinilt (Salminen 1996). Seetõttu näeb ka jooniselt 3, et eel-eesti maastikel justkui puudub konkreetne teaduslik alus ja põhjendus, kuid samas ei saa neid pidada ka täiesti ebateaduslikeks, sest olid seotud tollase teadusega teisi liine pidi. Ja kuigi teaduslike tõlgenduste osas Jung ei väidelnud baltisaksa professionaalidega (kuidas ta olekski selleks pädenud), jõudis ta eel-eesti ühiskondlikku tellimust täites sellise tulemuseni, mis pani aluse tõeliste eesti muinasmaastike loomisele paarkümmend aastat hiljem.

Eesti maastikud I

1920. aastatel muutus ühiskondlik olukord kardinaalselt. Poliitiliselt iseseisvunud Eesti riik vajab märksa rohkem oma identiteeti ja iseseisvat ajalugu kui ärkamisajal, et põhjendada ja õigustada iseolemist 20. sajandil. Võidule Vabadussõjas püstitati monumente, kusjuures nende kujunduses rõhutati tihti sümboolset seost vabadusega muinasajal. Nii saigi muinasajast meie rahvusromantikute ettekujutuses „esimene iseseisvusaeg”¹⁶ ja 13. saj alguse sõdadest „muistne vabadusvõitlus”¹⁷. Paraku oli oma muinasteadus Eesti Vabariigi sündides alles lapsekingades, õigemini küll täiesti baltisaksa tõlgenduste mõju all. Tugeva panuse sellest vabanemiseks andis Tartu Ülikooli esimene arheoloogiaprofessor Aarne Michaël Tallgren oma ülevaateteosega Eesti arheoloogiast (1922; 1925)¹⁸ ning tema järel kogu meie esimene professionaalse arheoloogia põlvkond. Kõigepealt peeti maha oma lahing „gooti kolliga”, mille võidukas lõpus pärast Võnnu lahingut polnud enam põhjust kahelda: gootide sisseränne „taandus” kaubakontaktideks Virumaa ja Läänemere kaguranniku alade vahel (Schmiedehelm 1923). Tõsi küll, justkui kompromissina vana ja uue vahel peeti võimalikuks teatud germaani kolooniate (nn kaubandusfaktooriade) olemasolu Põhja-Eesti rannikul ja üldist gooti kultuurimõju (Tallgren 1922: 128; Moora 1932: 45). Seejärel hakkasid jõudsalt pikenema eestlaste juured oma kodumaal: kõigepealt ajaarvamise vahetuseni – st Eesti, Edela-Soome ja Põhja-Läti tarandkalmed, mis varem omistati gootidele, võideti „lõplikult“ läänemeresoomlastele (Tallgren 1922; Moora 1932). Selle tulemuseni viis nii tarandkalmete laialdasem uurimine kui ka avaram võrdlus lõunapoolse Ida-Baltikumi matmispaikadega, mis omistati baltlaste esivanematele (mõlemas piirkonnas võis tõmmata järjepideva arengujoone ajaloolise aja algusest tuntud läänemeresoome ja balti rahvasteni). Mõni aeg hiljem tõdeti koguni, et eestlaste juured võivad ulatuda isegi kuni keskneoliitilise kammkeraamika kultuurini u 5000 aastat tagasi (EA I, 1935).

Muistset ühiskonda kujutati suhteliselt egalitaarsena, eliidi rolli hinnati tagasihoidlikuks (vanemad eristusid teiste vabade hulgast pigem isikliku ja oma sugukonna tegeliku jõukuse ja erikaalu kui seisuslike eesõiguste poolest). Seetõttu hinnati Eesti

¹⁶ Termin „Vana-Eesti iseseisvuse aeg” esineb juba M. Kampmanni 1919. a ilmunud ajalooõpikus, samuti nt J. Adamsoni 1938. a õpikus (ilma sidekriipsuta). Väljaandes „Eesti rahva ajalugu” (ERA I, 1932) on kasutatud mõistet „Muistne iseseisvuse-aeg”, samas kui arheoloogide kirjutatud Eesti ajaloo I köites (EA I 1935) esineb igati korrektne, kuigi „pärandiga” seotud „esialalugu”. Olgu lisatud, et veel „eel-eesti” aegadel kandis meie esialaloo vanem osa Jaan Jungi poolt antud vägagi neutraalset (aga see-eest poliitkorrektset) nimetust „Tundmata vana aeg” ja noorem osa nimetust „Tuttavam vana aeg” (Jung 1883).

¹⁷ Vt lähemalt Selart 2003. Kuna kõnealused võitlused on üheks historiograafiliseks katsekiviks (Undusk 2000), siis peegeldab ka alternatiivsete nimetuste – *muistne vabadusvõitlus* vs *ristisõjad* – eelistamine uurija paradigmaatilist kuuluvust, teisisõnu tema ühiskondliku tellimuse päritolu. Samas pole ma veendunud, et meil tuleks kindlasti leida mõni poliitiliselt korrektsem termin, sest esiteks ei pääse me oma „pärandist” niikuinii ja teiseks „ei ole ajalugu üksnes ajalugu, vaid ka minevikuseikade järjestamine moraaliprintsipiil” (Undusk 2000: 115). Ja selles tähenduses ei ole muistne vabadusvõitlus vastupidiselt M. Tamme (1999) kunagisele ootusele endiselt lõppenud, vaid – kasutades jällegi J. Unduski sõnu (2000:127) – „seal kihiseb ja käärib alles kõik, kõik on veel segane ja muutlik.”

¹⁸ Ajakirja Vikerkaar 2009. a 7.–8. numbri valguses võib Tallgreni panust esmapilgul käsitleda sõltumatu, pärija-suhtest vaba välisuurija vaatenurgana Eesti esialaloole. Ometi ei olnud ka tema oma tõlgendustes vaba ei pärandist ega ühiskondlikust tellimusest, kuid need lähtusid hoopis teiselt tasandilt, s.o soomelikest soome-ugri arheoloogia ja keeleteaduse suundumustest ning vastandusid selliselt nii baltisaksa arheoloogiale kui ka eesti naiivsele rahvusromantikale.

ühiskondlikku korraldust märksa demokraatlikumaks võrreldes feodaliseerunud Kesk-, Lääne- ja Ida-Euroopaga (EA I, 1935: 197–198). Siinkohal tuleb muidugi meeles pidada, et seesugused hinnangud anti 1930. aastate keskpaiku, enne meie linnamägede süstemaatilise uurimistöo algust. Tollane arheoloogiline aines oli endistmoodi hangitud eelkõige matmispaikade uurimisest, mille suhteliselt ühetaoline materjal ei võimaldanudki olemasoleva meetodika baasil teha oluliselt teistsuguseid järeldusi. 1920. ja 1930. aastate jooksul leidsid aga aset olulised nihked ühiskondliku ideoloogia rõhuasetustes, mille tulemusena varasem humanistlik lähenemisviis asendus agressiivsusega, muistse põllumehe asemel rõhutati pigem sõjamehe staatust ning märtrirolli asemel hakati idealiseerima kangelaste rolli (vt Kukk 2003). Mõistagi tõmmati nendesse muutustesse kaasa ka arheoloogia (vt lähemalt Lang 2006: 26 jj). Just tänu isamaalise poliitilise organisatsiooni *Eesti Rahvuslikud Klubid* eestvedamisele koondati märkimisväärseid ressursse Eesti muinasaja kõige imposantsemate muististe – linnamägede – uurimiseks 1930. aastate teisel poolel.¹⁹ Arheoloogia kui teaduse seisukohalt on linnuste kaevamise aktsiooni tulemusi võimatu ülehinnata²⁰ – koguti rikkalikult teavet meie linnamägede ajalise kuuluvuse, kaitseehitiste iseloomu ja leiuainese kohta. Riigi suurenenud huvi muinasaja vastu näitab aga seegi fakt, et 1936. a võeti vastu uus muinasvarade kaitse seadus, mis esmakordselt nägi ette muinsuskaitse inspektori ametikoha Haridusministeeriumi juures, samuti muinsushooldajad ja usaldusmehed maakondades. Tänu muinsuskaitse usaldusmeeste võrgu väljaarendamisele hakkas 1936. a alates tublisti suurenema ka muuseumidesse antavate juhuleidude hulk (Jaanits 1995: 31).

Linnamägede uurimise esialgsed teaduslikud tulemused võimaldasid aga heita juba mõnevõrra teistsugust valgust muistse ühiskonna korraldusele. Muuhulgas leiti, et hilisrauaaega kuuluvad linnused pole oma asendilt, suuruselt ja tähtsusest sugugi võrdsed, et nende hulgas esineb suuri „maakondlikke” keskusi ja väiksemaid ülikulinnuseid (Moor 1939). Ometi jäi ühiskonna arengutaseme ja „ühiskondlik-riikliku” organiseerituse üldine tõlgendus veel põhijoontes endiseks, aeg sai lihtsalt otsa. Kummatigi näeme siin selgelt, kuidas ühiskondlikus tellimuses hakkasid aset leidma muutused, mis olid algselt põhjustatud eliidi ideoloogiast ja millele teadus lihtsalt „tuli järele”. See polnud mingi allaandmine ideoloogia survele, vaid tõsine pikaajaline uurimistöo, mille tulemused – tänaselt positsioonilt hinnates – ei kattunud kuigi täpselt sellega, mida alguses ehk oodati. Aga suundumus seesuguseks uurimistöoks, mis polnud mõeldav täiendava finantseerimiseta, saadi just nimelt ühiskondliku ideoloogia muutustest.

---

¹⁹ Saamaks ettekujutust ERKi plaanidest, mainitagu, et näiteks Tallinna Eesti Rahvuslaste Klubi seadis üheks oma eesmärgiks täielikult läbi kaevata Iru linnamägi ning rekonstrueerida sealne linnus. Kogu selle „rahvusliku uurimisülesande” raames läbi viidud välitööde tulemused summeeriti soliidses koguteoses „Muistse Eesti linnused“ (MEL 1939), mille eessõnas tänab Moor mitte ainult vabariigi presidenti, haridusministrit ja majandusministrit nende poolt avaldatud toetuse (sh mitte ainult moraalse) eest, vaid ka ühtekokku 19 ettevõtet, mis andnud suuremaid toetusi, mainimata tervet hulka asutusi ja eraisikuid oma väiksemate annetustega. Loomulikult ei saa siinkohal unustada ka kaitseväge, mille lennukitel tehti meie suurematest linnamägedest õhufotosid.

²⁰ Riigi ja ühiskonna huvi kasv arheoloogiliste uurimistöo vastu polnud 1930. aastate teisel poolel märgatav üksnes Eestis, vaid peaaegu kõikjal mujalgi Euroopas. Eriti markantseid näiteid võib muidugi leida tolle aja Saksamaalt (vt nt Arnold 1996).

Üldisemas plaanis lisatagu veel, et arheoloogilisele leiuainesele tuginedes jõuti lõppkokkuvõttes tõdemuseni, mille kohaselt Eesti ei ole kultuuriliselt kunagi kuulunud Ida-Euroopasse (v. a kiviaja vanem osa), vaid on koos teiste Läänemere maadega moodustanud osa Lääne kultuurimaailmast juba aastatuhandeid enne saksa-taani vallutajaid (Moor 1932). Siit võis muuhulgas jõuda järelduseni, et Eesti tollane idapiir polnud mingi juhuslik moodustis, vaid igivana loomulikel tingimustel põhinev raja (vt Uluots 1935: 14; vt ka Jaanits 1995).

Tuleb rõhutada, et kõik need uued tõlgendused olid täies vastavuses vahepeal arenenud muinasteaduse meetodikaga. Samas oleks huvitav teada, kuidas näinuks meie esiajalugu 1920.–1930. aastatel välja, kui Vabadussõda oleks kaotatud (a) Landeswehrile või (b) bolševikele. Igal juhul võib tõdeda, et 1930. aastate teiseks pooleks lõplikult välja kujunenud ja esialgselt naiivsest rahvusromantismist²¹ mõnevõrra kainenunud ühiskondlik tellimus kujutas endast (1) eelneva baltisaksa minevikutõlgenduse eitust (piltlikult öeldes võideti Vabadussõda teistkordselt, mentaalselt), (2) eestlaste ja eesti kultuuri juurte leidmist oma kodumaal juba keskneoliitikumis, (3) eesti kultuuri käsitlemist Lääne kultuuri põlise osana (vana loosungi „olgem eestlased, aga saagem ka eurooplasteks!” jõudmine arheoloogiasse) ning (4) muistse eesti ühiskonna vaatlemist tasakaalustatud ja demokraatliku korraldusena, kus puudus teravam sotsiaalne kihistumine. Just seesuguse ühiskondliku tellimuse raames (punkt 2) võib mõista näiteks noore ja andeka arheoloogi Artur Vassari teadustööd, mis aitas luua silla kultuuri ja asustuse järjepidevusele pronksiaja ja eelrooma rauaaja kivistkalmete ning rooma rauaaja tarandkalmete vahel (Vassar 1938; 1943). Nimetatud kalmetüüpide võrdlev analüüs osutas tema meelest „geneetilisele seosele” nende vahel – sellele, et üks kalmetüüp oli teisest välja kasvanud, kuna aegade jooksul olid toimunud vastavad muutused küll elanikkonna usundilistes tõekspidamistes, kuid mitte etnilises koosluses.

Rassipuhtad maastikud

1943. aastal, s.o pärast iseseisvumise kaotamist järjekordse okupatsiooni alla sattununa, oli valitsev poliitiline olukord ja ühiskondlik kontekst taas muutunud. Algkooli IV klassile kirjutatud ajalooõpikust leiame arutluskäigu selle üle, millistel rahvastel on rohkem mõistust ja töökust ja miks mõned rahvad on teistest oma arengus kaugemale jõudnud. Selgub, et põhjarahvastel – st soome-ugrilastel ja indogermaanlastel, aga eriti just viimastel – on mõistust ja töökust olnud rohkem, sest neil on olnud pidev vajadus karmis looduses ellu jääda. Osa põhjarahvaid on olnud ka nii targad, et rändasid lõunapoolsetesse maadesse ja ehtasid seal suuri linnu ja losse jms ja jõudsid oma arengus kõigist teistest ette. „Kuid siis juhtus nendega midagi *halba*: nad *segunesid* võõraste lõuna- ja idarahvastega, kes nägid välja hoopis teisiti, kellel olid hoopis teised eluviisid ja harjumused, kes polnud nii töökad ja püüdlikud. Nii kaotasid põhjarahvad lõunapool oma verepuhtuse, või nagu öeldakse: rassilise puhtuse.” (Parijõgi jt 1943: 43; kursiiv autoritelt). Saksa okupatsioon jäi õnneks küll sedavõrd lühikeseks, et rassipuhtuse teooria

²¹ Nagu see on esindatud nt Põrk 1927; ERA I, 1932.

oleks kuidagimoodi saanud juurduda meie teaduslikus minevikukäsituses, kuid esimesed sammud koolinoorte mõttemaailma muutmiseks olid siiski astunud.²²

Nõukogude maastikud

Teine, nõukogude okupatsioon kujunes seevastu liigagi pikaks ning jättis olulise jälje mitte ainult meie ajaloo- ja arheoloogiateaduse, vaid kogu ühiskonna arengusse. Vabadussõja monumendid eemaldati, asemele rajati uue sõja ja uue võimu sümbolid. Väljastpoolt teadust tulev surve mineviku tõlgendamisele muutus nõukogude ajal niivõrd otseseks ja jõhkraks, et seda ei saa kuidagi nimetada ühiskondlikuks tellimuseks eelnevate ja tulevaste aegade tähenduses (vrd joon 2). Tegu oli NLKP ideoloogilise kontrolliga ja suunistega, millele lihtsalt tuli alluda. Seetõttu nimetan seda riiklikuks tellimuseks, kuigi sisuliselt kujutas see endast ühe *partei* nägemust mineviku kulgemisest ja tuleviku saabumisest. Aga nõukogude ajal olid partei ja riik mäletatavasti üks ja seesama ning lihtsalt parteilisi tellimusi (ilma sunniaparaadita) võib kohata ka demokraatlikes ühiskondades. Siinkohal läheks ilmselt liiga pikale vähegi ammendavalt lahata kõnealust riiklikku tellimust, mistõttu annan vaid mõned piirjooned, millega tuli arvestada muinasteadlastel.

(1) Eesti ajalugu pidi olema kooskõlas üldise NSV Liidu ajalooa, kuna „Eesti NSV ajalugu on NSV Liidu ajaloo lahutamatuks osaks“ (Moor 1954: 6). Lisaks kõigele muule pidi seesugune ajalookäsitlus õigustama Eesti kuulumist NSVL koosseisu. Kooskõla saavutamiseks töötati välja uus periodiseering (vt järgmine punkt), mille etapid ajaldati samasugustega NSVL loodeosas. Seesuguse tegevuse üheks tagajärjeks kujunes varafeodaalse ühiskonna „loomine“ Eestis nooremal rauaajal (klassiühiskonna alged hakanud kujunema juba varem, keskmisel rauaajal), mis pidi sobituma samalaadsega Vana-Vene riigis. Põhjendusi leiti nii tollasest arheoloogilisest ainesest kui ka kirjalikest allikatest piisavalt: Henriku Liivimaa kroonika andmed vanematest, parematest ja rikastest, kusjuures Lembitus nähti üht markantsemat varafeodaalset ülikut; siia sobisid andmed ka nn ülikulinnustest, mille rajamiseks ja ülalpidamiseks läks vaja sõltlaste ekspluateerimist ja sõjalisi kaaskondi; adramaa kui maakasutuse ja -maksustamise ühiku ning vakuse kui maksustuspiirkonna olemasolu enne vallutust; orjade tööjõu kasutamine²³ jne (vt EA I, 1955: 86 jj). Kuigi 1960. aastate lõpust alates on neid nähtusi püütud tõlgendada sotsiaalse diferentseerituse seisukohalt märksa tagasihoidlikumalt (vt

---

²² Tegelik olukord seoses rassiteooria ja selle implikatsioonidega oli Eesti ühiskonnas ja teaduses muidugi komplitseeritum. Kõigepealt mainitagu eugeenikaalaseid uuringuid ja „harrastusi“ 1920.–1930. aastatel (vt Kalling 1997). Meie antropoloogias kujunesid esiajalooliste kultuuride kandjate rassilised parameetrid (algul koljumõõtmete, hiljem ka geenide põhjal) äärmiselt oluliseks uurimisaineks pärast Teist maailmasõda (nt EREA 1956). Töötati välja isegi selline parameeter nagu mongoliidsuse indeks, mille suurus pidi näitama vastava populatsiooni soome-ugrilisust (Mark 1970: 42 jj). Tõsi küll, rassipuhust taga ei aetud, pigem rõhutati erinevaid segunemisi (mida ei peetud *halvaks*), kuid kaudne seos sajandialguse rassiteooriaga on siiski märgatav.

²³ Üheks orjapidamise märgiks arvati olevat 11. sajandist pärinev kolmikmatus lila kalmes: rikkalike panustega peremees ja kaks orja tema kõrval (EA I, 1955: 89–91). Hiljem on Marika Mägi (1995a) näidanud, et tegu oli pigem hilise rikka järelmatusega tuhat aastat vanemas tarandkalmes, kus leidunud varasemaid panusteta matuseid tõlgendatigi orjadena.

allpool), peab täna siiski tõdema nende relevantsust muinasühiskonna arengutaseme hindamisel (nt Lang 2002).

(2) Eesti ajalugu tuli käsitleda ranges vastavuses Marxi-Engelsi õpetusega ühiskondlik-majanduslike formatsioonide arengu kohta. Koostati Eesti ajaloo uus periodiseering (algul emajärgne, siis isajärgne sugukond, seejärel sugukondliku korra lagunemine ja üleminek klassiühiskonnale), mis vastaski seesugusele õpetusele (Moorra 1954; Vassar 1954). Võib märkida, et see uus periodiseering oli kunstlik ja meelevaldne, sest selle aluseks võeti teooria ühiskondlike suhete arenemise kohta, mitte aga arheoloogiline aines, mille põhjal seesugune teooria võinuks sündida (vt lähemalt Lang 2006: 30). Mainitud käsitlusviis oli aga kutsutud õigustama sotsialistlikku revolutsiooni, proletariaadi diktatuuri ja ülemaailmset arengut kommunismi suunas (st NSVL sekkumist teiste maade arengusse).

(3) Eestlaste suhteid ida-slaavi hõimudega tuli kujutada heanaaberlike ja sõbralikena kõikidel esiaja- ja ajaloo perioodidel, mil nad naabrid on olnud (tollase tõlgenduse järgi siis alates keskmisest rauaajast), tunnustades ühtlasi viimaste kõrgemat sotsiaalset, majanduslikku ja kultuurilist arengutaset.²⁴ Sellest tulenevalt ei olnud enam võimalik rääkida muistsest Eestist kui Lääne (või Läänemere regiooni) kultuuri orgaanilisest osast ühelgi esiajaloo etapil, isegi mitte enne slaavlastega kohtumist. Tänu Jurjevi asutamisele (st Tartu vallutamisele) aasta 1030 paiku liideti idapoolse Eesti alad „jäädavalt” Vana-Vene riigi külge, mida kohati käsitleti lausa NSVL muistse eelkäijana. Eks seegi seik pidi kinnitama, et Eesti inkorporeerimisega 1940. aastal taastati vana ajalooline õigus.

(4) Varasematesse – nii baltisaksa kui ka esimese iseseisvuse aegsetesse – minevikutõlgendustesse tuli suhtuda kriitiliselt ja eitavalt. Vastavalt sellele nõudmisele tuli uurimistöõde historiograafilistes osades kõvasti tuhka pähe raputada mitte ainult teistele, vaid ka iseendale, seda eriti 1940. aastate lõpul ja 1950. aastatel (vt nt Moora 1949). Hiljem olukord mõnevõrra rahunes.

Lisaks neile neljale punktile tuli riiklikku tellimust arvestada tuhandes muuski piasjas. Antud kontekstis on aga oluline rõhutada, et siin võib näha kõige ehedamal kujul mineviku orwellikku ümberkirjutamist vastavalt eliidi poliitilistele vajadustele kaasaegses ühiskonnas. Kogu minevikutõlgendus pidi juhinduma partei diktaadist, iga väiksegi kõrvalekalle võis tuua kaasa sanktsioone. Seda märkimisväärsem on, et hoolimata totaalsetest survest ja terrorist teisitmõttelejate kallal, kujunes tasapisi siiski välja ka tõeliselt ühiskondlik tellimus mõnevõrra teistsuguse ajalookäsituse järele. Selle ühiskondliku tellimuse kujundajaks olid tollased juhtivteadlased, kes olid suutelised orienteeruma riikliku tellimuse nüanssides ja avastama neid võimalusi, mida „proletariaadi” diktatuur neile mineviku tõlgendamisel jättis. Hiljem seltsis nendega rida teisigi intellektuaale. Eesti muistsete ühiskondade kui uurimisobjekti seisukohalt olid sellel ühiskondlikul tellimisel kahetised tagajärjed.

---

²⁴ Sellest, kuidas toimus kannapööre eesti ajalookirjutuses eesti-vene „sõpruse” teemal, on värvika lühiajalise avaldanud Anti Selart (1997). Eesti-vene suhete historiograafiast laiemalt vt Selart 2000.

Selgelt positiivse tulemusena võib siinkohal näitena vaadelda etnilise ajaloo uurimist 1950. aastatel. Teema muutus aktuaalseks mitmel põhjusel (vt lähemalt Lang 2003; 2006: 32–33). Esiteks oli uurimuse eestvedaja Harri Moora olnud võimude surve all sunnitud kritiseerima teravalt oma varasemat kirjutist sel teemal (EA I, 1935) ning nüüd olukord lausa nõudis uue, seekord siis „marksistliku“ kontseptsiooni esitamist (Moora 1949). Teiseks oli vahepeal avanenud juurdepääs Vene alade (st idapoolsete soome-ugri rahvaste) arheoloogilisele ainesele, mis võimaldas senisest märksa põhjalikumalt käsitleda. Kolmandaks võib etnilise ajaloo, s.o oma rahva võimalikult sügavale ulatuvate juurte uurimise taga näha varjatud taotlust anda teaduslik põhjendus eestlaste igipõlisele õigusele elada omal maal, mis muutunud poliitilises olukorras (okupatsioon ja küüditamised) ei pruukinud enam üldse olla nii enesestmõistetav. Selles mõttes võib etnogeneesi uurimise puhul kõnelda tänapäeva ideoloogilise võitluse kandmisest teaduse tegevusväljale. Uurimistöö tulemused (EREA 1956) löid tolle aja tingimustes kaljukindla teadusliku aluse mitmekümneks aastaks, mille põhjal vormus – riikliku ideoloogiaga mitte seotud – ühiskondlik tellimus kujutada eestlasi oma maa põlisasukatena peaaegu et aegade algusest.²⁵ Selle ühiskondliku tellimuse täitmisel on hiljem kirjutatud terve riulitais teoseid; kauneimaid teadus-poetilisi väljundeid rahvusliku identiteedi ja kultuurimälu loomisele võib aga näha Lennart Meri Hõbevalgetes ja tema dokumentaalfilmides soome-ugri rahvaste kohta.

Märksa probleemsemaks kujunes aga Eesti muinasühiskonna arengutaseme ümberhindamine. Nagu ülal märgitud, paigutati 1950. aastatel klassiühiskonna algete kujunemine keskmesse rauaaega, samas kui nooremat rauaaega vaadeldi feodaalkorra esimese järguna ehk varafeodaalsete suhete kujunemise ajana (Vassar 1954). 1960. aastatel, mõnevõrra vabamates poliitilistes oludes, püstitasid H. Moora ja Herbert Ligi teesi selle kohta, et nooremal rauaajal võib Eesti puhul rääkida kõige rohkem varafeodaalsete suhete tärgamisest ja mõõdukast sotsiaalsest ja varanduslikust diferentseerumisest, mitte aga varafeodaalsest ühiskonnakorraldusest kui sellisest (vt Moora & Ligi 1969). Hiljem hakkasid seesugusest skeemist kinni pidama teisedki arheoloogid ja ajaloolased, st see muutus laiemaks ühiskondlikuks kokkuleppeks. Priit Ligi (1995: 189) hinnangul tuleb selle suunamuutuse taga näha kahte ideoloogilist tegurit. Esiteks poliitiline taust, sest selle sammuga püüti Eesti noorema rauaaja ühiskond muuta võimalikult erinevaks Vana-Vene riigi omast ning seega vaidlustada Eesti ala kuulumine viimase koosseisu. Teiseks oli rahvusromantilise ideoloogia (st vana, esimese vabariigi aegse ühiskondliku tellimuse) mõju, kuna see muutus võimaldas sõjajärgset “rahvusliku võrdsuse” idee (egalitaarne talupojajuhiskond) märkamatut taaselustamist meie

---

²⁵ On huvitav märkida, et ülalmainitud teooria autorid ei arvestanud üldse ühe teistsuguse arusaamaga soome-ugrilaste etnilisest ajaloost. Juba 1948. a oli Richard Indreko avaldanud artikli, kus ta rõhutas, et soome-ugrilased olid idapoolse Baltikumi esmaasukad just nimelt aegade algusest (st pärast jääaega) ning mingit hilisemat massilist sissearvamist idalt poolt pole toimunud (Indreko 1948, 13). Indreko eksilis avaldatud tööde mitteametlikul esitluses olid kindlasti poliitilised põhjused, mis 1950. aastatel Eestis valitsesid. Moora ja teiste loodud teooria (EREA 1956) muutus aga järgnevatel 40 aastaks „ametlikuks ja puutumatuks“ ning see oli arvatavasti tingitud autorite nii teaduslikust kui ka administratiivsest mõjuvõimusest tollases teaduses (vt lähemalt Lang 2001).

muinasühiskonna käsituses (vt ka Tamm 2009: 60).²⁶ Selle pöörde paratamatuks tagajärjeks kujunes aga arusaam, et Eesti muistne ühiskond oli oma arengus tuntavalt maha jäänud ida-, lõuna- ja läänenaabritest. Mõne ajaloolase ettekujutuses sarnanes muinasaja lõpu ühiskond Eestis lausa Tacituse-aegse germaanlaste omaga (vt ETRA 1992: 116 jj). Sellega oli tõlgenduste ring täis saanud ja jõutud uuesti baltisaksa muinasmaastikele, kus eestlaste esivanemaid nähti primitiivsetena ja arengutasemelt mahajäänutena.

Põhjusi, miks ülalesitatud tõlgendus muutus laialdaselt aktsepteerituks, võib aga leida veelgi. Olulisim neist seisnes selles, et marksistlik-leninliku ühiskonnakäsituse dogmaatilisus oli peletanud uurijad eemale sotsiaalsete teemade sisulisest ja teoreetilisest analüüsist. Selle asemel keskenduti ja kapselduti üksikmuististe ja esemetüpoloogiate uurimisse ning kui oli möödapääsmatu puudutada ka ühiskonna arengut, piirduiti tavaliselt tsitaatidega nõukogude arheoloogia „klassikutelt” (paralleelnähtuse kohta ajalooteaduses vt Kivimäe 2000: 133 jj). Seetõttu võeti iga uus ja mitte-just-nii-nõukogulik tõlgendus kiiresti ja kriitikata omaks ning viidi oma autoriteedile tuginedes ka ühiskonna laiema ringidesse.

Eesti maastikud II

Ülaltoodut arvestades on igati loomulik, et uue iseseisvuse saabudes siirdus teoreetilise debati teravik arheoloogias just nimelt muistse ühiskonna arenguskeemide ja -taseme analüüsile. Ühelt poolt on ilmne, et ükski vaba rahvas ei saa leppida sellise minevikutõlgendusega, kus oma esivanemaid nähakse arengutasemelt naabritest mahajäänutena; nende arengutase võis olla *teistsugune*, aga mitte primitiivne. Uus ühiskondlik tellimus meie minevikule oli seega pärast monumentide järjekordset väljavahetamist õhus. Teiselt poolt ei olnud kohe seda uut tõlgendust kusagilt võtta, sest meie arheoloogiatega ise oli sügavas kriisis. Seetõttu kõlbas algul ka vana, „eestiaegse” tõlgenduse taaselustamine, seda enam, et sümboliseeris võis selles näha ajalookäsituse järjepidevust esimesest iseseisvusajast teise (vt ka Kivimäe 2000: 126). Mart Laari, Lauri Vahtre ja Heiki Valgu „Kodu lugu” (1989) täitis selle ülesande hästi, kuid osutus mõne aasta möödudes selgelt ebapiisavaks.

Diskussiooni päästis oma artiklitega ajakirjas Looming valla Priit Ligi, kes esimesena meie arheoloogidest sai end täiendada väljaspool Eestit. Olles tutvunud Lääne teoreetilise arheoloogiaga, esitas ta oma vaimuka ja terava kriitika senise marksistliku minevikutõlgenduse kohta (Ligi 1993; 1994a-b) ning seejärel ka teaduslikult põhjendatud nägemuse Eesti muistse ühiskonna arengust (Ligi 1995). Vastukaaluks varasemale materialistlikule lähenemisviisile oli tema ühiskonnakäsitlus rõhutatult idealistlik ja individualistlik: ühiskonna muutumise peamiseks teguriks pidas ta üksikisikute ideid. Arheoloogilises aineses nägi ta ühiskonna eliidi sotsiaalse strateegia ja ideoloogia tsüklilist muutumist, mille puhul vahelduvad legitimeerimise ja konsolideerimise faasid. Hilispronksiaegseid ühiskondi tõlgendas ta pealikudomeenidena, mis hiljem arenesid ebapüsivateks varariiklikeks ühendusteks oma pealikust sõltuva piirkondliku

---

²⁶ Meenutatuks, et vana rahvusliku ajalookirjutuse suund jätkus nõukogude ajal tegelikult üsna võimsalt Eesti agraarajaloo uurimises, mõistagi teatud kohustuslike lisandustega (vt Kivimäe 2000: 129–130).

administratsiooniga. Keskmisel rauaajal leidis aset küll võimu detsentraliseerimine, kuid sellele järgnes võimu uus kontsentratsioon hilisrauaajal.

Reaktsioon Ligi kriitikale ja uuele ühiskonna arengu skeemile oli esialgu küll väga valuline (Tõnisson 1994a-b; Selirand 1994; Kriiska & Tvaari 1996), kuid vaibus ruttu. Kuna aga kõige kibedamad tõed olid välja öeldud, siis olid edaspidi kõik teed minevikutõlgenduse muutmiseks avatud. Tõsi küll, see ei kulgenud enam päris neid radu, nagu esimese hooga oli välja pakutud Ligi poolt.

Kuna eesti arheoloogia minevikutõlgenduste sisulise muutumise kohta uuel iseseisvusajal on hiljaaegu ilmunud mitu analüüsivat artiklit (Konsa jt 2003; Konsa 2006), siis pole siinkohal põhjust sellel teemal pikemalt peatuda. Põnevam on küsimus ühiskondliku tellimuse võimalikust olemasolust ja olemusest kaasajal. On arvatud, et tuntavat ühiskondlikku survet pole arheoloogiale viimastel aastakümnetel olnud, mis ongi teinud võimalikuks mitmekülgse minevikutõlgenduse kujunemise (Konsa 2006: 50). Tõepoolest, võrreldes nõukogude ajaga on teadusväline surve olematu, kuid see ei tähenda ühiskondliku tellimuse puudumist. Viimane põhineb ju kaasaja sotsiaalsel reaalsusel, millest ühe olulise osa moodustab teaduse enda sisemine areng. Järgnevalt püüan sõnastada mõned praeguse ühiskondliku tellimuse peajooned, millest viimaste aastakümnete teadustöodes on vähem või rohkem teadlikult juhitud.

(1) Vastandumine nõukogulikule ortodoksse marksismi ajalookäsitusele, mis on täiesti loogiline vastusamm pärast vastava ideoloogilise surve alt vabanemist. Tänapäevane ühiskond ei võtaks enam vastu käsitlusi ema- või isajärgsest sugukonnast, klassivõitlusest kui ühiskonda edasiviivast jõust jms. Teoreetilises plaanis on enamjaolt asemele tulnud anglo-ameerika postprotsessuaalsed voolud, mis tuginevad neomarksismile, strukturalismile ja poststrukturealismile, kriitilisele teooriale, aga arvestavad ka feminismi ideid, semiootilist lähenemisviisi, M. Foucault' nn võimufilosoofiat jm (vt lähemalt Ligi 1995: 192 jj).

(2) Püüid näidata Eesti muinasühiskonna sotsiaalseid ja majanduslikke arenguid samaväärsetena ja samaaegsetena võrdluses naabermaadega, eriti Skandinaaviaga. Seda on tinginud (ilmselt alateadlik) soov vabaneda alaväärsuskompleksist ja „esiajaloolisest pessimismist” ning näha oma rahva minevikku võrdväärse teiste Läänemere ümbruse rahvaste seas. Ühe iseseisva riigi arheoloogidel poleks see teisiti mõeldavgi. Võimalikuks on selle soovi täitumise teinud nii viimaste aastakümnete uued muinasteaduslikud avastused ja dateeringud kui ka varasemate dateeringute ümberhindamine. Uutest avastustest on senist minevikutõlgendust kõige radikaalsemalt muutnud ilmselt pronksi- ja eelrooma rauaajaga kuuluvate kamberpõldude avastamine Põhja-Eestis ning nende tõlgendamine muistsete omandisuhete seisukohalt (vt Lang 1995; 1996; 2007). Dateeringute osas on olulisi nihkeid kaasa toonud radiosüsiniku dateeringute kalibreerimine päikeseaastatesse (varasemate perioodide osas) ning paljude esemetüüpide kasutusaja täpsustamine hilisemate sajandite osas (nt Lang 1992; Mägi 1995b; 1997; 2002).

(3) Loobumine muistse ühiskonna käsitlemisest egalitaarsena. Alates hiljemalt nooremast pronksiajast vaadeldakse meie ühiskondi sotsiaalselt kihistununa (eliit, vabad ja sõltlased), sotsiaal-majanduslike arengute stimulaatoriks peetakse ühiskonnasisest konkurentsi ja võimuvõitlust. Muuhulgas on selliste järeldesteni viinud kivikalmete analüüs, mis on näidanud, et neisse on kõigil perioodidel maetud vaid väike osa tollasest elanikkonnast, mis võimaldab neid näha ühiskonna eliidi matmispaikadena (Lang & Ligi 1991; Mägi 2002; Mandel 2003). Linnuseid ei käsitleta enam välisohu tõrjumiseks kogu rahva ühiste jõupingutustega ehitatud kantsidena, vaid eeskätt sotsiaalse ülemkihi organiseeritud rajatistena oma võimupositsioonide säilitamiseks, laiendamiseks ja eksponeerimiseks, kusjuures linnusepiirkonnad olid üheks oluliseks haldusstruktuuri osiseks (nt Lang 2002; Mandel 2004; vt ka Valk 2008: 68 jj). Ühelt poolt on sellega loodud ettekujutus tegelikult toimida suutvast ühiskonnast (varasemates tõlgendustes oli ühiskond – vaba talurahvas – oma juhtidest sisuliselt ilma jäetud), teiselt poolt võib tõmmata kahtlemata huvipakkuva paralleeli 1990. aastatel aset leidnud Eesti kaasaegse ühiskonna kiire kihistumisega.²⁷

(4) Tendents näha eestlaste juuri oma kodumaal ulatumas kuni maa esmaasukateni, kes saabusid siia pärast mandrijää taandumist. Sellega kaasneb suundumus eitada hilisemaid suuremaid sisserändeid nii ida (kammkeraamika) kui lõuna poolt (nöörkeraamika ja venekirved), kuigi väiksemaid rändeid peetakse võimalikuks mistahes perioodil. Kuigi teoreetilises plaanis on etnilise ajaloo uurimine jäänud toppama arheoloogilise ja lingvistilise ainese ühitamise probleemidesse, on raske ka vastu vaielda seisukohale, et meis elavad edasi vähemalt mingidki komponendid maa esimestest elanikest. Laiemal taustal seob see lähenemisviis Eestit tihedamalt muu lõuna- ja läänepoolse Euroopaga juba alates aegade algusest. Ühiskondlik tellimus uurimuste järele teemal „Eesti ja Euroopa. Ajalooline ühtekuuluvus minevikust tänapäevani” on igatahes õhus olnud juba sajandivahetusest saadik (vt Kivimäe 2000: 130).

Kuigi väiksemaid „suuniseid” mineviku tõlgendamisele kaasajal võib tahtmise korral leida veelgi, iseloomustavad need neli tendentsi praegust ühiskondlikku tellimust ehk üsna ammendavalt. Eesti tänases ühiskonnas ja arheoloogiaringkonnas on raske ette kujutada mõnda teadustööd, mis läheks märkimisväärsele vastuollu ühegi nendest neljast suundumusest.

Kokkuvõte

Olles oma ülevaatega jõudnud lugejale hästi tuttavasse tänapäeva, võib siinkohal uuesti esitada küsimuse: kuidas kujuneb ühiskondlik tellimus mineviku tõlgendamisele, seda

---

²⁷ Seega võib märkida, et õnneks ei ole täitunud P. Ligi (1995: 209) kartus, et ebavõrdsuse järsk kasv kaasaja ühiskonnas võib meie esiajakujutlustes põhjustada nostalgiat kunagise väidetava rahvusliku ühtsuse järele. Vähemalt ei ole seda tekkinud professionaalses arheoloogias, kuigi mõningaid katseid poliitikute poolt on selles suunas tehtud (vt nt L. Vahtre katsed kujutada ühtse eesti rahva sünni rooma rauaaja tarandkalmete taustal; Vahtre 2004). Pigem on ühiskonnas süvenenud arusaam, et ”tegijad inimesed” on igal pool ja igal ajal tegijad. Tänapäevale sobib teooria kihistumisest juba kuldsel muinasajal suurepäraselt, samas on kujunenud ka lihtrahvalik leppimine, et rikas koorib vaest, vaene koorib kartulit.

- Burke, P.** 2006. Ajalugu kui ühiskondlik mälu. – Burke, P. Kultuuride kohtumine. Esseid uuest kultuuriajaloo. Inglise keelest tõlkinud A. Väljataga. *Ajalugu. Sotsiaalteadused*. Tallinn, Varrak, 52–69.
- EA I, 1935. **Moor, H., Laid, E., Mägiste, J. & Kruus, H.** Eesti ajalugu, I. Esiajalugu ja muistne vabadusvõitlus. Tartu.
- EA I, 1955. Eesti NSV ajalugu, I köide. Kõige vanemast ajast XIX sajandi 50-ndate aastateni. Toim. A. Vassar. Tallinn.
- Eisen, M. J.** 1913. Eesti-, Liivi- ja Kuramaa ajalugu. Teine täiendatud trükk. Tartu.
- ERA I, 1932. Eesti rahva ajalugu, I. Toim. J. Libe, A. Oinas, H. Sepp & J. Vasar. Tartu.
- EREA 1956. Eesti rahva etnilisest ajaloost. Artiklite kogumik. Toim. H. Moor. Tallinn.
- ETRA 1992. Eesti talurahva ajalugu. I köide. Tallinn.
- Gosden, C. & Lock, G.** 1998. Prehistoric histories. – *World Archaeology*, 30: 1, 2–12.
- Grewingk, C.** 1865. Das Steinalter der Ostseeprovinzen Liv-, Est- und Kurland und einiger angrenzenden Landstrichte Dorpat. *Schriften der Gelehrten Estn. Gesellschaft*, 4. Dorpat.
- Grewingk, C.** 1877. Zur Archäologie des Baltikum und Russlands, II. Beitrag über ostbaltische, vorzugsweise dem heidnischen Totenkultus dienende, schiff förmige und anders gestaltete grosse Steinsetzungen. – *Archiv für Anthropologie*, X. Braunschweig, 73–100, 297–331.
- Grewingk, C.** 1884. Erläuterungen zur Karte des Stein-, Bronze- und ersten Eisenalters von Liv-, Est- und Kurland. – *Verh. GEG*, XII, 89–133.
- Hodder, I.** 1991. *Reading the Past. Current Approaches to Interpretation in Archaeology*. Second edition. Cambridge University Press.
- Hurt, J.** 1879. Pildid isamaa sündinud asjust. Tartu.
- Hvostov, A.** 2006. Õigete asjade leidmise kunst. – *Eesti Ekspress*, 05.07. <http://paber.ekspress.ee/viewdoc/1AA514A1E87DCEADC22571A100625474>.
- Indreko, R.** 1948. Origin and area of settlement of the Fenno-Ugrian peoples. – *Science in Exile. Publications of the Scientific Quarterly "Scholar"*, 1. Heidelberg, 3–24.
- Jaanits, L.** 1995. Muinasteadus Tartu Ülikoolis 1920–1940. – *Muinasaja teadus*, 3, 9–53.
- Jansen, E.** 1997. Hajamõtteid Eesti ajaloo uurimisest. – *Kleio. Ajaloo ajakiri*, 1 (19), 35–41.
- Jansen, E.** 2000. Rahvuseks saamise raske tee. – *Akadeemia*, 6, 1155–1188.
- Jung, J.** 1883. Kodumaa archäologia ehk inimeste elu korra edenemisest ja wana aegsist tarwituse-asjust. – *Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1882*. Tartu, 22–51.
- Jung, J.** 1899. Muinasaja teadus Eestlaste maalt, I. Üleüldine muinasaja kirjeldus. Jurjew.
- Kaljundi, L.** 2008. Muinasmaa sünd. – *Vikerkaar*, 7–8, 98–112.
- Kalling, K.** 1997. Tõutervishoiust ja sundsteriliseerimisest Eestis. – *Kleio. Ajaloo Ajakiri*, 4 (22), 27–31.
- Kampmann, M.** 1919. Eesti ajalugu. Tallinn.
- Kivimäe, J.** 2000. Vestlus Jüri Kivimäega. – *Vikerkaar*, 8–9, 124–136.
- Konsa, M.** 2006. Estonian archaeology from 1991–2005. – *Archaeological Research in Estonia 1865–2005*. Toim. V. Lang & M. Laneman. *Estonian Archaeology*, 1. Tartu University Press, 41–50.
- Konsa, M., Ilves, K., Jonuks, T., Kiudsoo, M., Ots, M., Saluäär, U. & Sarv, K.** 2003. Missugune sa oled, Eesti arheoloogia? – *Eesti Arheoloogia Ajakiri*, 7: 1, 72–94.

- Kriiska, A. & Tvauri, A.** 1996. Muinasaja teadus 5 aastat enne teise aastatuhande lõppu. – *Kleio*, 1, 53–55.
- Kuhn, T. S.** 2003. Teadusrevolutsioonide struktuur. Tõlkinud R. Lias. Ilmamaa.
- Kukk, K.** 2003. Mütologiseeritud ajaloo rollist eesti rahvuse arengus. – *Vikerkaar*, 10–11, 98–107.
- Kõresaar, E.** 2004. Memory and History in Estonian Post-Soviet Life Stories. Private and Public, individual and Collective from the Perspective of Biographical Syncretism. *Dissertationes Ethnologiae Universitatis Tartuensis, 1*. Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kõresaar, E.** 2005. Elu ideoloogiad. Kollektiivne mälu ja autobiograafiline minevikutõlgendus eestlaste elulugudes. *Eesti Rahva Muuseumi sar*, 6. Tartu.
- Laar, M., Vahtre, L. & Valk, H.** 1989. Kodu lugu, I. Tallinn.
- Lang, V.** 1992. Eesti labidaspeaga luunõelte dateerimisest. *Summary: The dating of spade-headed bone pins of Estonia.* – *Stilus*, 1, 8–32.
- Lang, V.** 1995. Varane maaviljelus ja maaviljelusühiskond Eestis: ääremärkusi mõningate arengutendentside kohta. – *Muinasaja teadus*, 3, 116–181.
- Lang, V.** 1996. Muistne Rävala. Muistised, kronoloogia ja maaviljelusliku asustuse kujunemine Loode-Eestis, eriti Pirita jõe alamjooksu piirkonnas. I–II. *Muinasaja teadus*, 4. Tallinn.
- Lang, V.** 2001. Interpreting archaeological cultures. – *Trames*, 5(55/50): 1, 48–58.
- Lang, V.** 2002. Vakus ja linnusepiirkond Eestis. Lisandeid muistse haldusstruktuuri uurimisele peamiselt Harjumaa näitel. – *Muinasaja teadus*, 11, 125–168.
- Lang, V.** 2003. Harri Moora teadlase ja ühiskonnategelasena. – Harri Moora. Meie rahvuskultuuri küsimusi. Koost. H. Runnel ja A. Marksoo. *Eesti mõttelugu*, 47. Tartu, Ilmamaa, 2003, 517–533.
- Lang, V.** 2006. The history of archaeological research (up to the late 1980s). – *Archaeological Research in Estonia 1865–2005*. Toim. V. Lang & M. Laneman. *Estonian Archaeology, 1*. Tartu University Press, 13–40.
- Lang, V.** 2007. The Bronze and Early Iron Ages in Estonia. *Estonian Archaeology, 3*. Tartu University Press.
- Lang, V. & Ligi, P.** 1991. Muistsed kalmed ajaloolise demograafia allikana. *Summary: Ancient graves as a source of palaeodemography.* – *Muinasaja teadus*, 1, 216–238.
- Leone, M.** 1982. Childe's offspring. – *Cambridge Seminar on Symbolic and Structural Archaeology (1980)*. Toim. I. Hodder. Cambridge University Press, 179–184.
- Leone, M. P., Potter, P. B. & Shackel, P. A.** 1987. Toward a critical archaeology. – *Current Anthropology*, 28: 3, 283–292.
- Ligi, P.** 1993. Henrik, Körber, Engels ning Eesti ühiskond muinasajal. – *Looming*, 8, 1132–1138.
- Ligi, P.** 1994a. Poliitika, ideoloogia ja muinasteadus. – *Looming*, 1, 110–121.
- Ligi, P.** 1994b. Tuuleveskid, Dulcinea ja Eesti esiajalugu. – *Looming*, 6, 812–823.
- Ligi, P.** 1995. Ühiskondlikest oludest Eesti alal hilispronksi- ja rauaajal. – *Muinasaja teadus*, 3, 182–270.
- Mandel, M.** 2003. Läänemaa 5.–13. sajandi kalmed. *Eesti Ajaloomuuseum. Töid ajaloo alalt*, 5. Tallinn.
- Mandel, M.** 2004. Läänemaa linnused ja linnusepiirkonnad. – *Muinasaja teadus*, 14, 189–204.

- Mark, K.** 1970. Zur Herkunft der finnisch-ugrischen Völker vom Standpunkt der Anthropologie. Tallinn.
- MEL 1939 – Muistse Eesti linnused. 1936.–1938. a. uurimiste tulemused. Toim. H. Moora. Tartu.
- Moora, H.** 1932. Die Vorzeit Estlands. *TÜAKT*, VI.
- Moora, H.** 1939. Muistse Eesti linnused. – MEL, 9–16.
- Moora, H.** 1949. Eesti kodanlik ajalookäsitlus valitseva ekspuataatorliku kildkonna teenistuses. – Rahva Hääl, 255, 28.10.
- Moora, H.** 1954. Ürgkogukondliku korra periodiseerimisest Eesti NSV territooriumil. – Eesti NSV ajaloo periodiseerimisest. Tallinn, 5–20.
- Moora, H. & Ligi, H.** 1969 = Моора Х. А. & Лиги Х. М. Хозяйство и общественный строй народов Прибалтики в начале XIII века. (К вопросу о возникновении феодальных отношений). Таллин.
- Mägi, M.** 1995a. Iila matus. Arheoloogilised kaevamised paberil. – TATÜ, 44: 4, 516–531.
- Mägi, M.** 1995b. Eesti viikingiaegsed käevõrud ja nende ornament. – Muinasaja teadus, 3, 271–325.
- Mägi, M.** 1997. Eesti merovingi- ja viikingiaegsed rinnanõelad – võõrapärased ja omad. *Summary: Decorative pins of Merovingian and Viking Ages in Estonia: foreign and local.* – EAA, 1, 26–83.
- Mägi, M.** 2002. At the Crossroads of Space and Time. Graves, Changing Society and Ideology on Saaremaa (Ösel), 9th–13th centuries AD. *CCC Papers*, 6. Tallinn.
- Parijõgi, J., Konks, J. & Kuusik, E.** 1943. Ajalugu algkooli IV klassile. Tallinn.
- Plath, U.** 2009. Kadunud kuldne kese. Kuus pilti Eesti ajaloost rahvusüleses kollaažis. – Vikerkaar, 7–8, 91–98.
- Prants, H.** 1912. Eesti rahva ajalugu, I. Tallinn.
- Põrk, A.** 1927. Eesti ajalugu, I. Vanem iseseisvuse aeg kuni 1227. aastani. Tallinn.
- Salminen, T.** 1996. Soome arheoloogide Eesti-suhted Aspelinist Tallgrenini – teadusloolisi uurimistulemusi ja probleeme. – Stilus, 6, 43–53.
- Schmiedehelm, M.** 1923. Beiträge zu der sogenannten gotischen Frage im Baltikum. – Sb. GEG, 1922, 76–108.
- Schmiedehelm, M.** 1955 = Шмидехельм М. Х. Археологические памятники периода разложения родового строя на северо-востоке Эстонии (V в. до н. э. – V в. н. э.). Таллин.
- Shanks, M. & Hodder, I.** 1995. Processual, postprocessual and interpretive archaeologies. – *Interpreting Archaeology. Finding Meaning in the Past.* London; New York, 3–29.
- Selart, A.** 1997. Kuidas Artur Vassar eestlased ja venelased sõbraks kirjutas? – Kleio. Ajaloo ajakiri, 4(22), 32–35.
- Selart, A.** 2000. Vene ike ja muistne priius. Eesti–Vene suhete historiograafiast. – Vikerkaar, 8–9, 98–104.
- Selart, A.** 2003. Muistne Vabadusvõitlus. – Vikerkaar, 10–11, 109–120.
- Selirand, J.** 1994. Poliitiliseks tehtud muinasteadusest. – Looming, 6, 803–805, 824.
- Selirand, J.** 1999. Ajaloo terad ja sõklad: Eesti ei vaja mitte lihtsalt uut, vaid objektiivset ajalugu. – Postimees, 22.06.

- Zetterberg, S.** 2009. Eesti ajalugu Soomest vaadatuna. Intervjuu. – Vikerkaar, 7–8, 168–175.
- Tallgren, A. M.** 1922. Zur Archäologie Eestis I. Vom Anfang der Besiedelung bis etwa 500 n. Chr. *Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis)*, B III: 6. Dorpat.
- Tallgren, A. M.** 1925. Zur Archäologie Eestis II. Von 500 bis etwa 1250 n. Chr. *Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis)*, B VIII: 1. Tartu.
- Tamm, M.** 1999. Muistne vabadusvõitlus on lõppenud. – Vikerkaar, 5–6, 175–180.
- Tamm, M.** 2003. Monumentaalne ajalugu. Mida me mäletame Eesti ajaloost? – Vikerkaar, 10–11, 60–68.
- Tamm, M.** 2007. Kuidas kirjutatakse ajalugu? Intervjuuraamat. Varrak; Tallinn.
- Tamm, M.** 2008. History as cultural memory: mnemohistory and the construction of the Estonian nation. – *Journal of Baltic Studies*, 39: 4, 499–516.
- Tamm, M.** 2009. Kellele kuulub Eesti ajalugu? Sissejuhatavaid märkmeid. – Vikerkaar, 7–8, 53–66.
- Tarvel, E.** 2000. Ajaloolase analüüsist. – Ajaloolise tõe otsinguil, II. Suur kunst metodoloogia. 7. detsembril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi „eesti lähiajaloo metodoloogilisi probleeme” materjalid. Tallinn, 113–125.
- Trigger, B.** 1989. *A History of Archaeological Thought*. Cambridge University Press.
- Tvauri, A.** 2003. Balti arheoloogia maailmaajaloo pöörises ehk gooti teooria saatus. – *Eesti Arheoloogia Ajakiri*, 7: 1, 38–71.
- Tõnisson, E.** 1994a. Muinas-Eesti ühiskond – elitaarne või egalitaarne, riigiga või riigita? – *Looming*, 3, 387–392.
- Tõnisson, E.** 1994b. Miks ma ei võiks olla indiaanlane. – *Looming*, 6, 806–811, 825.
- Uluots, J.** 1935. *Grundzüge der Agrargeschichte Estlands*. Akadeemiline Kooperatiiv, Tartu.
- Undusk, J.** 1997. Kolm võimalust kirjutada eestlaste ajalugu. Merkel – Jakobson – Hurt. – *Keel ja Kirjandus*, 11, 721–734; 12, 797–811.
- Undusk, J.** 2000. Ajalootõde ja metahistorilised žestid. Eesti ajaloo mitmest moraalist. – *Tuna*, 2, 114–130.
- Vahtre, L.** 2004. See täiesti kurioosne eesti rahvas. – *Päevaleht*, 10.11.
- Valk, H.** 2006. Archaeology, oral tradition and traditional culture. – *Archaeological Research in Estonia 1865–2005*. Toim. V. Lang & M. Laneman. *Estonian Archaeology*, 1. Tartu University Press, 311–316.
- Valk, H.** 2008. Estland im 11.–13. Jahrhundert. Neuere Aspekte aus Sicht der Archäologie. – *Forschungen zur baltischen Geschichte*, 3, 57–86.
- Vassar, A.** 1938. Drei Steinkistengräber aus Nordestland. – *ÖES Ar.*, 1937: I, 304–364.
- Vassar, A.** 1943. Nurmsi kivikalme Eestis ja tarandkalmete areng. Tartu. (*Käsikiri TÜ Raamatukogus.*)
- Vassar, A.** 1954a. Eesti NSV ajaloo feodalismi ajajärgu periodiseerimisest. – Eesti NSV ajaloo periodiseerimisest. Tallinn, 21–53.
- Vilkuna, J.** 2001. Time-bound theories on the origin of Finns. – *Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum*, 7.–13.8.2000 Tartu. Pars VIII. *Dissertationes sectionum: Litteratura, Archaeologia & Anthropologia & Genetica & Acta Congressus*. Tartu, 396–401.

Lühendid

- Sb. GEG – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, 1861–1923; Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat, 1924–1938; 1988–. Dorpat (Tartu), 1861–1940; 1995–.
- TATÜ – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised, 1952–1955; Ühiskonnateaduste seeria, 1956–1966; Ühiskonnateadused, 1967–1989; Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused, 1990–1991 / Proceedings of the Estonian Academy of Sciences. Social Sciences; Humanitaar- ja sotsiaalteadused / Humanities and Social Sciences, 1992–1996. Tallinn.
- TÜAKT – Tartu Ülikooli Arheoloogia Kabineti Toimetised, 1–. Tartu, 1923–.
- Verh. GEG – Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, I–XXIII; Õpetatud Eesti Seltsi Toimetised, XXIV–XXXIV. Dorpat (Tartu), 1840–1943.
- ÕES Ar. – See Sb. GEG.
- ÕES Toim. – See Verh. GEG.